

NEKI PODACI O **POLITIČKOM RADU** ZA KPJ U NOP U **GRAČANICI** (1939.-1945.)

(MEMOARSKI ZAPIS)

Dr. Hasan Maglajlija

Napomena priređivača: *Memoari, memoarski zapisi i memoarska građa predstavljaju važnu skupinu historijskih izvora, nezaobilaznih u proučavanju pojedinih događaja ili cijelih razdoblja, posebno u slučajevima kada nemamo dovoljno prvorazrednih izvora: arhivske i dokumentarne građe. Memoarska se građa u historiografiji smatra izvorima drugog reda, budući da je – za razliku od arhivskih dokumenata – nastajala sa svjesnom namjerom da bude svjedočanstvo o prošlosti. Memoarski su izvori po svojoj naravi subjektivni, jednostrani, sa emotivnim nabojem, ponekad i sa (ne)skrivenim pravljanjem autora za određene postupke ili naknadnim objašnjenjima istih. Ipak, oni imaju i niz prednosti: za razliku od arhivske građe, obično pružaju povezanu sliku vremena o kome govore, daju podatke o zbivanjima koja nisu ostavila pisanog traga, odnosno odraza u službenim i poslovnim dokumentima, te pružaju mogućnost da se tačno objasne neki događaji koje naslućujemo, ali ne razumijemo iz arhivske građe. Imajući u vidu da se ni arhivski dokumenti ne mogu uzimati zdravo za gotovo, jer i oni često sadrže propagandno, ideološki, politički ili na drugi subjektivan način distorziranu sliku stvarnosti, jasno je da se i jedna i druga kategorija historijskih izvora mora koristiti uz jasan kritički pristup. Memo-*

ari, memoarski zapisi i memoarska građa se, stoga, može promatrati kao relevantan izvor informacija za povijesnu spoznaju, ukoliko se kritički analizira i ocijeni, komparira sa drugim dostupnim izvorima, te sagleda u kontekstu vremena o kome govori, kao i vremena u kome je nastala.

Memoarski zapis koji objavljujemo u ovom broju "Gračaničkog glasnika" nastao je u prije četrdesetak godine, u vrijeme kada je tadašnja Komisija za historiju Općinskog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) Gračanica prikupljala građu o Drugom svjetskom ratu na gračaničkom području, odnosno o Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji. Imajući u vidu opterećenost tadašnje historiografije ideologijom vladajućeg komunističkog režima, ako ne i njezinu potpunu podčinjenost – pristup u tome je bio selektivan. Memoarski su zapisi, iskazi i izjave prikupljeni isključivo od ljudi koji su bili istaknuti pripadnici ili saradnici KPJ i Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) i koji su kao takvi djelovali na ovome području. Neki su od njih sami pisali memoarske priloge, drugi su bili intervjuirani itd. Kao jedan od izvora, tu su građu, selektivno koristili autori monografije "Gračanica i okolina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji" Esad Tihić i Omer Hamzić, koja je objavljena u Gračanici 1988. godine.

Među memoarskim zapisima u okviru te građe, po svom obimu, korektnoj pismenosti i načinu interpretacije pojedinih događaja posebno se izdvaja prilog veterinara dr. Hasana Maglajlije, koji je uživao veliki ugled u gračaničkoj čaršiji pred Drugi svjetski rat, u toku rata i u vrijeme socijalističke Jugoslavije. Rodom iz Rudog, u istočnoj Bosni, zagrebački student, dr. Hasan Maglajlija ne samo da je bio vrstan stručnjak-veterinar, nego i dobro obrazovan intelektualac, kao i druželjubiv i popu-

laran čovjek. Po svojim političkim nazorima, predstavlja tipičan primjer građanskog intelektualca bliskog lijevim idejama, koji je pristupio radničkom pokretu i Komunističkoj partiji u vrijeme njezina pučkofrontaškog djelovanja tokom druge polovice 1930-tih godina, kada je po nalogu Kominterne odbačena ideja "svjetske revolucije", te izdata naredba za stvaranjem jedinstvenog pučkog (narodnog) fronta sa drugim lijevim strankama, radi obrane demokracije od narastajućeg fašizma.

U samoj Jugoslaviji, napose u Bosni i Hercegovini i u bošnjačkom društvu, tih je kasnih 1930-tih godina došlo do previranja na političkoj sceni i povijesnih lomova: ulaska vladajuće Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) iz opozicije u koalicijsku vladu s Radikalima, razočarenja značajnog dijela političara i birača, te formiranja prohrvatske i opozicione Muslimanske organizacije HSS, konačno misteriozne i iznenaadne smrti dr. Mehmeda Spahe, sporazuma Cvetković-Maček i podjele Bosne i Hercegovine. Značajan broj tadašnjih mladih bošnjačkih intelektualaca tih je godina, iz nezadovoljstva postojećim stanjem, postao blizak lijevim idejama i programu Komunističke partije – koja je imala dosta razumijevanja za položaj Bosne i Hercegovine, pa i Bošnjaka, više nego i jedna nebošnjačka građanska stranka. Neki su među njima postali i aktivni simpatizeri Partije, članovi njezina podmlatka (SKOJ-a), te kandidati za članstvo, pa i članovi. Ti ljudi nisu predstavljali tipičan profil revolucionara i radničkih tribuna, naprotiv – pravi su ih komunisti često, ne bez prijezira i podsmijeha, nazivali "salonskim komunistima". Ipak, takve su osobe bile obično i školovanje, i obrazovanje i uglednije i otvorenijih pogleda nego obični komunisti. Takvih je "salonskih komunista" kasnih 1930-tih godina bilo i u Gračanici i oni će, izbijanjem

Drugog svjetskog rata, stupiti u redove antifašističke borbe. Među njima je bio i dr. Hasan Maglajlija, čiji memoarski zapis o političkom djelovanju tokom Drugog svjetskog rata prenosimo u ovom broju našeg časopisa.

Drugi je svjetski rat i lokalnom području Gračanice ranije, tokom socijalističkog razdoblja, sagledavan isključivo u kontekstu NOP-a i s pozicija KPJ koja je taj pokret vodila, te ga iskoristila da se dočepa apsolutne vlasti u Jugoslaviji, učvrsti svoj režim i sprovede revoluciju i temeljitu društveno-ekonomsku i političku preobrazbu. Razumljivo, danas, kada historiografija više nije u službi ideologije, historija NOP-a se mora sagledavati i promatrati u kontekstu Drugog svjetskog rata, a nikako obratno. Sve ove kritičke ograde navodimo iz jednog razloga, a to je što se i za prilog dr. Hasana Maglajlije može reći sto što i za druge memoarske zapise nekadašnjih pristaša i aktivista NOP-a i KPJ: on je subjektivan, pisan isključivo s motrišta autora i političke pozicije kojoj je pripadao, opterećen vremenom u kome je nastao. U tom kontekstu i jesu interpretirani pojedini događaji, zbivanja i procesi, te date ocjene i sudovi o pojedinim ličnostima.

Upravo zato i treba skrenuti posebnu pozornost na ocjene pojedinih ličnosti, koje su se tokom rata nalazile na suprotnoj, autoru neprijateljskoj strani – koje su, po pravilu, negativne. Zato ih i treba, kao takve, treba uzimati sa određenom rezervom i dozom opreza. Ponovo naglašavamo: Drugi svjetski rat se ne smije promatrati u kontekstu i sa pozicija NOP-a. To što je neko tokom Drugog svjetskog rata bio na antifašističkoj strani ne znači da svi njegovi navodi, tumačenja, mišljenja i sudovi moraju biti ispravni ili vjerodostojni. Njihove ocjene nisu objektivne historijske ocjene, već su jako opterećene i težinom političkog sukoba, a vrlo često posljedica lične

netrpeljivosti i otvorenog neprijateljstva iz ratnog vremena.

Ističemo ovo baš zato što su ranije navodi pristaša NOP-a sa ovih prostora uzimani kao vjerodostojni, gotovo bez ikakvog kritičkog preispitivanja. Ovaj je časopis, u svom 26. broju, nehotice napravio jednu grubu grešku. Bez kritičke je ograde (i neophodnih dopunskih objašnjenja) prenesen memoarski zapis komunista Midhata Muradbegovića, nekadašnjeg učitelja u Doborovcima, u kojem je iznesen niz apsolutno neistinitih stvari, izmišljotina i kleveta o pojedinim ljudima, poput dr. Hamida Hadžiefendića, nekadašnjeg narodnog poslanika iz Gračanice (koji je Muradbegovića zapravo i doveo u Doborovce, dajući mu zaposlenje), ili pak doborovačkom imamu Mula Osmanu Hodžiću, za kojeg Muradbegović tvrdi da je još prije rata "agitovao za Hitlera". Muradbegović je bio baš poput onog učitelja iz legendarne pripovijetke Alije Nametka "Bog i vjetar", pokušavajući širiti komunističku propagandu u Doborovcima, pri čemu je, sasvim razumljivo, naišao na otpor lokalnog imama, o kome je kasnije najgore govorio i pisao. Spomenimo, međutim, samo to da je "hitlerovac" Mula Osman Hodžić 1943. godine spasio židovsku obitelj dr. Vilima Schmuklera (zajedno sa ustaškim oficirom Ibrahimom Pjanićem),^{1*)} dok je "antifašista" Midhat Muradbegović 1992. godine u Beogradu, u "Politici" od 21. maja 1992. godine – nakon pokolja u Bijeljini, Zvorniku, Višegradu, Foči, divljačkih razaranja Sarajeva i ubijanja stotina njegovih građana, etničkog čišćenja i genocida – puhao u jedra Miloševića-

1 *) Omer Hamzić – Rusmir Djedović, *Doborovci kod Gračanice: historijska monografija*, Gračanica: Monos, Doborovci: Mjesna zajednica, 2010., 149, up. Rea Živković, *Sećanja na rat*, u: *Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu*, Beograd: Jevrejski istorijski muzej – Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001., 309-310.

voj propagandi, pišući o “muslimanskom separatizmu”, “verskom fanatizmu” i “nacionalnoj mržnji koju raspljuju vodeći muslimanski političari”, “genocidu nad Srbima”, borbi za “islamsku državu”, itd., itd.^{2**}) Dužni smo, stoga, upozoriti na ovo – ako ni zbog čeg drugog, a ono zbog obitelji i potomaka ljudi koje komunistički i komunistima naklonjeni autori slikaju u najcrnijim bojama.

Dr. Hasan Maglajlija je u svojim navodima ipak bio dosta oprezniji i blaži u odnosu na autore nekih drugih memoarskih priloga, uključujući i spomenuti prilog Midhata Muradbegovića. Maglajlijino je memoarsko svjedočanstvo poprilično oslobođeno emotivnog naboja, dosta je odmjereno i nadasve živopisno. Razumljivo, autorove interpretacije i ocjene se ne smiju nekritički preuzimati. Verzija koju čujemo od samog Maglajlije samo je jedna strana priče, a da bi se mogla nazrijeti i rekonstruirati slika povijesne zbilje, potrebno je konsultirati niz drugih izvora, različite provenijencije.

Memoarski zapis dr. Hasana Maglajlije prenosimo u potpunosti onako kako ga je autor dao, bez ikakvih intervencija ili izmjena. Ipak, osjećali smo potrebu da pojedine stvari pobliže pojasnimo ili dopunimo, što je učinjeno u fusnotama i uputama na druge izvore i literaturu. (Edin Šaković, prof.)

U aprilu 1939. godine ja sam došao na dužnost sreskog veterinara u Gračanici. Tada je gračanički srez imao oko 50.000

stanovnika, a grad Gračanica blizu 5.000 stanovnika. Srez je bio podijeljen u 6 opština. Najveći dio građana kao i svi seljaci bavili su se primitivnom zemljoradnjom, pa i ako su uslovi za napredno voćarstvo i stočarstvo postojali, niko se nije isticao kao napredni stočar ili voćar.³

Narod nije bio politički zainteresovan ni za jednu građansku političku partiju. Oko 80% stanovništva bilo je Muslimana i oko 20% Srba. Većina Muslimana glasala je za Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO), a nešto manje za radikale i zemljoradnike, dok su Srbi većinom glasali za radikale, a nešto manje za zemljoradničku stranku.

Narod je bio kulturno i politički zaoštalo, knjige i novine je rijetko čitao i većinom bio neobaviješten o naprednim idejama u svijetu. U srezu nije postojala ni jedna srednja škola. Osnovna škola u Gračanici imala je 4 učitelja. U Boljaniću 2 učitelja, a osnovne škole u Sočkovcu, Kakmužu, Petrovom Selu, Porječini, Donjoj Orahovici, Doborovcima, Lukavici, Donjem i Gornjem Skipovcu, po 1 učitelj.

Najveći dio muslimanskih sela bio je bez škole, a većina srpskih sela imala je osnovne škole. Najveći dio učitelja bavio se svojim stručnim radom i malo je koji unosio u svoje selo napredne ideje bilo u poljoprivredi, bilo u politici. Istina, ukoliko bi se neki istakao kao napredan u politici, vrlo lako je mogao biti premješten ili izgubiti službu. Zato su oni većinom radili za vladajuću političku partiju.

2 **) Midhat Muradbegović, “Unitarna BiH – Čardak ni na nebu ni na zemlji”, Politika, 21. V. 1992.; članak je prenesen 2010. g. u okviru dokumentarnog feljtona Mediji i rat: Kako je “Politika” izveštavala 1992. godine, srbijanskog portala “E-Novine”. Tekst je dostupan na web adresi: <http://www.e-novine.com/feljton/38910-Mira-Mar-kovi-Lako-sruiti-teko-graditi.html> (zadnji pristup: 10. V. 2012. u 12.00).

3 Kada je riječ o Gračanici između dva svjetska rata, čitatelja upućujemo na nedavno objavljenu monografiju dr. Omera Hamzića, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata: pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj*, Univerzitet u Travniku, 2012.

Tako isto i opštinski bilježnici ili sekretari većinom su radili svoj posao i izvršavali naređenja sreza i radili za vladajuće građanske političke partije.

U većini muslimanskih sela osim Doborovaca, Lukavice i Donje Orhovica nije bilo osnovnih škola, ali je u skoro svim tim selima bila po jedna ili dvije džamije sa poluobrazovanim hodžama i u većini tih muslimanskih sela postojali su mali seoski dućani sa seoskim trgovcima koji su često kočili svaku naprednu ideju i davali jak otpor izgradnji škola u tim selima.

Srpski seljaci su bili znatno napredniji i pristupačniji naprednim idejama i u poljoprivredi i u politici.

Grad Gračanica je tada imao oko 20 trgovačkih radnji, desetak zanatlijskih, 5 do 6 gostiona i 5 do 6 kafana. Od industrije bila je tada Ciglana u Grabovcu kod Gračanice u kojoj je radilo 10 do 15 radnika i to ne stalno, 1 ciglana u Sočkovcu sa 30 do 40 radnika i jedna pilana u Petrovom Selu sa svojom malom šumskom prugom do radilišta u Ozrenu sa nešto većim brojem radnika u pilani i na šumskim radilištima. Ti radnici u ciglanama i pilani bili su većinom seljaci iz okolnih sela i među njima nije bilo nekog politički svjesnog i naprednog čovjeka.

U Gračanici je tada bilo sjedište sreza, suda, gradske opštine i drugih pratećih ureda u kojima je bilo zaposleno oko 30 službenika koji su se većinom bavili svojim stručnim poslom, služili režimu i nisu se isticali nikakvim naprednim idejama. Od zanatlijskih radnika bilo je nešto mlađih koji su bili skloni naprednim idejama. U gradu su bile 2 zdravstvene ambulante, sreska i opštinska sa po jednim ljekarom

i jedna apoteka sa jednim apotekarom i zdravstvena ambulanta u Petrovu Selu sa jednim ljekarom.

Stanovništvo je trpjelo od raznih bolesti i slabe ishrane.

Naročito u muslimanskim selima je tada vladao endemijski sifilis i to je bio sifilisom najzaraženiji srez u Bosni, pa vjerovatno i u čitavoj Jugoslaviji.⁴

U Gračanici je tada, pored osnovne škole bila i ženska stručna škola sa dvije učiteljice za obrazovanje ženske omladine u domaćinstvu i još jedna takva pokretna škola sa dvije do tri učiteljice.

Održavala je domaćinske tečajeve po selima. U gradu je radila i jedna medresa sa 2 nastavnika i 40 do 50 đaka

Od kulturnih društava postojala su društva "Gajret" i "Narodna uzdanica" kod Muslimana, a "Prosvjeta" kod Srba, koja su povremeno priređivala razne zabave i teferiče, inače nisu mnogo kulturno djelovala. Kod Srba je postojalo „Kolo srpskih sestara“ sa sličnom aktivnošću među srpskim ženama. Postojao je i „Soko“ sa vrlo malom aktivnošću i fudbalski klub koji su okupljali omladinu i priređivali fudbalske utakmice u gradu i u susjednim gradovima, ali i ta društva nisu se bavila nekom političkom aktivnošću.

U gradu je tada postojala Narodna biblioteka i pri njoj čitaonica. Tu biblioteku još oko 1925. godine osnovali su đaci srednjih škola.⁵ U toj biblioteci, tada

4 Endemijski ili neverenični sifilis uzrokuje ista bakterija (*Treponema pallidum*) kao i obični, spolno prenosivi sifilis, ali se on širio uslijed loše higijene, skućenog prostora i zajedničke upotrebe posuda za jelo, u siromašnim sredinama.

5 Biblioteku su osnovali članovi Muslimanskog đачkog kluba, uz potporu Sreskog vakufsko-meariškog povje-

u proljeće 1939. godine, bilo je oko 1.000 knjiga, većinom literature i u čitaonici te biblioteke najviše se okupljala đačka i zanatska omladina i ponešto tu čitala, posuđivala knjige za čitanje, a ponekad i diskutovala.

Javna predavanja su se vrlo rijetko održavala.

U toj grupi omladine koja se okupljala oko biblioteke bilo je studenata, gimnazijalaca, đaka stručnih škola i zanatskih radnika koji su bili napredni po svojim političkim idejama.⁶

Inače u Gračanici nije postojala neka socijalistička tradicija, ali se znalo za socijalizam i KPJ. Prije Prvog svjetskog rata u Gračanicu su dolazili stari socijalistički borci kao Mićo Sokolović, Franjo Raušer, Sreten K. Jakšić, Branko Hrisafović i drugi, radi širenja socijalističkih ideja i formiranja radničkih organizacija.

Poslije Prvog svjetskog rata po istom dolazio je Mitar Trifunović Učo iz Tuzle, ali radi terora ondašnje vlasti radničke organizacije nisu stvorene. Povremeno su u Gračanicu navraćale Gračanlije radnici po Beogradu i drugdje koji su

širili socijalističke ideje i ideje KPJ, kao što je bio Sreto Popović, Milorad Nikolić Tulina, te studenti—braća Popovići, Stevan i Dušan.

Međutim, to nije ostavilo nekog naročitog uticaja. Na izborima 1922. godine, KPJ je dobila mali broj glasova. Iz Tuzle je u Gračanicu češće dolazio obučarski radnik Osman Mukić šireći ideje KPJ među omladinom i sa zadatkom da formira sindikalne organizacije, ali bez uspjeha.

Tek od 1938. godine, kada se povećao broj školovane i napredne omladine, u gradu počinje da se osjeća političko djelovanje te grupe. Tada se u čitavoj Jugoslaviji počeo osjećati znatniji uticaj KPJ.

Pri mom dolasku u Gračanicu, u proljeće 1939. godine, ja sam tada upoznao naprednu omladinu i počeo se s njima družiti. U toj grupi omladine bili su Ahmet Šiljić Kadija, svršeni đak Šerijatske sudačke škole⁷ i Adem Osmanbegović, diplomirani pravnik⁸, studenti prava—braća Zdravko i Boro Pavlović, student prava Velo Šuput, srednjoškolac Kemal Prohić, službenik Slobodan Sofrenić i obučarski radnik Mustafa Ustavdić.

Ovi omladinci su se isticali svojom jasnom političkom orijentacijom za KPJ, a najaktivniji među njima bio je Velo Šuput, Kemal Prohić i Mustafa Ustavdić—koji su poslije postali jezgro partijske organizacije.⁹

renstva. Opširnije: Omer Hamzić, *Djelatnost Narodne biblioteke i uloga njenog osnivača Mustafe Kamarića u društvenom i kulturnom životu Gračanice između dva svjetska rata*. Gračanički glasnik, X/20, 2005., 149–158.

6 U sjećanjima nekadašnjih komunista često se tvrdilo da je Narodna biblioteka bila okupljaliste “napredne omladine”, što će reći komunista i njihovih pristaša. Zapravo, oko nje se okupljala i djelovala šira skupina pretežno mladih ljudi iz grada, i studenata, i srednjoškolarca, i činovnika, i trgovaca, i zanatlija, heterogena i po nacionalnom sastavu, i po ideološko-političkim nazorima i uvjerenjima. Neki od redovnih posjetitelja su, na primjer, bili braća Gadže, koji su se kasnije istakli kao organizatori Ustaškog pokreta u Gračanici. Biblioteka je bila i stjecište mlade vjerske inteligencije, te je organizirala i posjetu Gračanici čuvenog sirijsko-švicarskog političara, pisca, publiciste i javnog djelatnika Emira Šekiba Arslana.

7 Opširnije: Omer Hamzić, *Likovi zavičaja: Ahmet Šiljić Kadija*. Gračanički glasnik, X/19, 2005., 27–31.

8 Opširnije: Omer Hamzić: *Likovi zavičaja; Adem Osmanbegović*, Gračanički glasnik XV/29, 2010., 152–156

9 Opširnije o njima: Omer Hamzić, *Likovi zavičaja: prvi komunisti Gračanice – V. Šuput, K. Prohić, M. Ustavdić*.

■ HASAN MAGLAJLIJA 1939.

Ja sam studirao u Zagrebu i pripadao sam grupi naprednih studenata od 1931. godine i postao sam član SKOJ-a 1932. godine, te sam učestvovao u svim akcijama naprednog studentskog pokreta u Zagrebu i radi toga bio sam nekoliko puta hapšen. Bio sam prilično dobro upoznat sa svom naprednom literaturom i idejama KPJ. Kad sam se upoznao sa Kemalom Prohićem onda sam imao priliku da vidim stanje u biblioteci, te sam predložio koja djela napredne i naučne literature da se nabave za biblioteku i da se daju omladini na čitanje. Sam sam poklonio neke knjige i dao nešto novaca za nabavku tih knjiga. Sabrali smo novaca još od naprednijih građana dr. Steve Jokanovića advokata, njegovog brata Pere, vlasnika pilane u Petrovu Selu, Omera i Osmana Mehinovića, Hivze Halilbegovića i drugih i tako nabavili i veći broj knjiga napredne i naučne literature

i počeli davati omladini za čitanje. To je povećalo interesovanje za naprednu literaturu i povećalo broj posjetilaca biblioteke i čitaonice i tada se počelo javno diskutovati o naprednom pokretu u svijetu, što je vrlo pozitivno djelovalo na mlađe ljude i njihovu političku zainteresovanost i osvješćivanje.

U ljeto 1939. godine od te napredne omladine formiraju se jedinice SKOJ-a, a od najboljih Skojevaca formirana je prva ćelija KPJ u martu 1941. godine. Kad sam došao u Gračanicu, ja sam radio u srezu u kancelariji zajedno sa poljoprivrednim referentom Milutinom Devićem, školskim nadzornikom Milanom Stojanovićem i sekretarom školskog nadzornika Akelinom Švab. Stojanović i Dević bili su pristaše opozicione stranke Samostalnih demokrata. Budući da nismo imali puno stručnog posla, mi smo u toj kancelariji često raspravljali i vodili diskusije o svim mogućim problemima koji bi koristili izmjeni naših prilika nabolje.

Te diskusije postajale su sve interesantnije i privlačile su i druge službenike sreza, tako su u našu kancelariju češće navraćali mnogi mlađi službenici, među njima geometar Džinić Muradif i ljekar dr. Avdo Prohić, koji je jednom prilikom izjavio da nije još nikada prisustvovao tako lijepim diskusijama od kako je otišao sa univerziteta. Tako je naša kancelarija postala žarište naprednih ideja. Osim toga u našu kancelariju su navraćali skoro svi učitelji i drugi službenici sa terena i mnogi seljaci po službenom poslu, pa su oni, pored njihovih službenih stvari, bili upoznavani sa mnogim naprednim idejama.

Kroz Narodnu biblioteku, pored legalno štampanih knjiga, širila se i ile-

galna štampa KPJ, koja je stizala preko partijskih organizacija i preko drugova koji su dolazili u Gračanicu sa strane ili Gračanlija koji su išli u Doboj, Tuzlu, Sarajevo, Beograd, Zagreb, Sisak i dr.

Najvažniju ulogu o osvještavanju omladine i njenom prilasku naprednom pokretu i idejama KPJ imala je baš ta partijska štampa kao što je bio *"Proleter"*, *"Srp i čekić"*, *"Mladi čovjek"* i druga, koja je u skoro svakom svom broju imala takve članke koji su objašnjavali ideje KPJ, a te ideje bile su suština svih naših ideala.

I omladina, kada je upoznala te ideje, bila je oduševljena njima i te ideje nisu dale više mira, to svjetlo je trebalo širiti i pomoći našim narodima da pođu putem tih ideja i oslobode se svoje kulturne, ekonomske i političke zaostalosti.

Ja sam tada znao mnoge forme organizovanog političkog rada za ideje KPJ. U to doba su u Crnoj Gori radili po selima sa kulturno-prosvjetnim ekipama koje su obilazile sela i držale razna predavanja iz nauke i političkih doktrina.

Tako smo i mi u želji da proširimo napredne ideje u naša sela formirali jednu grupu za narodno prosvještavanje koja se sastajala od školskog nadzornika Stojanović Milana, poljoprivrednog referenta Dević Milutina i mene kao veterinarskog referenta.

Dević i Stojanović su, savjesno obavljajući svoje stručne poslove, željeli da unesu malo više znanja i kulture u naša zaostala sela. Ta naša grupa išla je od škole do škole – i tu bi nam učitelji sakupljali seljake kojima smo mi držali popularna predavanja iz prosvjete, zdravstva, poljoprivrede, stočarstva i – obavezno bih ja kroz ta predavanja širio napredne

ideje i političke misli. Budući da je sa nama uvijek išao i školski nadzornik, ta naša predavanja su bila poluslužbena, pa su se i neki učitelji kroz te akcije raskravili, okuražili i postali naši korisni saradnici.

U Gračanici je u to doba radila jedna medresa u kojoj je bilo oko 50 seoskih mladića, koji su bili željni nauke, pa smo se obratili Muderizu Šiljiću¹⁰ (ocu Ahmeta Šiljića Kadije) sa molbom da naša grupa za narodno prosvještavanje održi naveče nekoliko predavanja njegovim đacima i on nam je to rado odobrio, te smo tu održavali više predavanja tokom zimskih večeri.

Sve se to pokazalo vrlo korisno, a naročito po dolasku okupatora u našu zemlju i dizanje narodnog ustanka, jer su ti učitelji i đaci medrese postali naši simpatizeri i aktivni radnici za NOP.

Naš prosvjetni i politički rad sticao je sve više simpatija pažnje.

Pored toga prosvjetnog i političkog rada preko biblioteke, škola i medrese ja sam vrlo često i sam išao po selima i održavao predavanja iz stočarstva i veterinarstva i svaku priliku koristio da stečem što više prijatelja i simpatizera za napredne političke ideje. Tada sam prilično otvoreno govorio i koristio svu moguću legalnu štampu i literaturu, tu mi je mnogo koristila *"Politika"*, kao dnevni list, koja je i prije rata oko sebe okupljala veliki broj naprednih novinara. *"Politika"* je vrlo često pisala o izgradnji SSSR-a i o drugim naprednim pokretima u svijetu. Na te članke smo upozoravali naše drugove i prijatelje. Pošto sam

¹⁰ Hfz. Mustafa ef. Šiljić, muderis i upravitelj Osman-
kapetanove medrese.

ja svojim veterinarskim poslovima često boravio u selima i noćivao tamo, ja sam se sa drugovima u Gračanici sporazumio da moj sektor rada za KPJ bude pretežno na terenu.

Naši mladi drugovi bili su vrlo čestiti i u svom ponašanju vrlo uljudni, pa su se i time osvajale simpatije građana i seljaka. Ja sam se skoro svaki dan sastajao i savjetovao o daljem širenju naprednih ideja i o konkretnim zadacima u tom poslu. Tako smo nastojali u selima pridobiti što više prijatelja i znanaca u tome smo imali prilično uspjeha.

U namjeri da stečemo što više prijatelja, mi smo nastojali sklopiti prijateljstvo sa svakim imalo obrazovanijim čovjekom u selima, a naročito u muslimanskim selima, gdje je politički rad bio mnogo teži radi nepismenosti i opće zaostalosti seljaka. Tako sam ja sklopio poznanstvo i sa seoskim hodžama kao npr. Hafiz Idriz Omeragić (otac Muhin) u Stjepan Polju i Hafizefendija Fazlić¹¹ u Malešićima, koji su organizovali održavanje predavanja u tim selima, koja su bila vrlo brojna po stanovništvu, a nisu imala škole.

U toku 1940. godine pristupamo organizovanju čitalačkih grupa po selima, čije jezgro čine najagilniji simpatizeri naprednih ideja. Tako je u Skipovcu osnovana čitalačka grupa sa učiteljem Reljom Pećo, u Donjoj Orahovici osnovana je čitalačka grupa, kojom rukovodi Muhamed Sulejmanović, opštinski bilježnik, a pomaže mu Osman Terzimehić, učitelj.

U Gornjoj Orahovici radi grupa, kojom rukovodi mladi hafiz Husein Mujić, u Doborovcima grupa sa učite-

ljem Midhatom Muratbegovićem, koji je meni bio poznat još iz škole u Zagrebu, gdje se i on školovao, pa je otud donio prilično znanja i iskustava u radu; u Lukavici formira grupu učitelj Muhamed Balta, a u Karanovcu je već formirana grupa SKJ. U Boljaniću sam se sprijateljio sa popom Dejanom Vujasinovićem i vrlo često sa njim sastajao i o političkom radu diskutovao, njegovo djelovanje se znatno osjećalo u tom selu.

U Petrovom Selu se osjećalo prisustvo Toše Vujasinovića, koji je tada radio kao knjigovođa u pilani Pere Jokanovića. Braća Jokanovići i nadzornik pruge Ivan Perić su bili naši prijatelji i simpatizeri i uvijek su nas materijalno pomagali dajući priloge za "Crvenu pomoć". Odanost Ivana Perića našem pokretu naročito je došla do izražaja za vrijeme ustaške vlasti. Svojim borbenim držanjem i otvorenim istupanjem za KPJ naročito se isticao Milovan Gajić.

U ljeto 1940. godine u Gračanici je formiran ogranak KPJ "Crvena pomoć" i meni je povjereno da rukovodim istom.¹² Mi smo uspješno radili za "Crvenu pomoć" i vrlo lako skupljali novčane priloge i drugo za naše španske borce koji su bili internirani u logorima u Francuskoj. U logoru Camp du Verent u Francuskoj bio je moj dobar drug, student veterine Josip Lere, s kojim sam ja bio u zatvoru u Sarajevu 1936. godine i s njim sam se dopisivao. Preko njega smo dobivali i

11 Hazim ef. Fazlić, imam-matičar u Malešićima.

12 "Crvena pomoć" je popularni i skraćeni naziv Međunarodne organizacije za pomoć borcima revolucije (*Международная организация помощи борцам революции* – MOPR), ustanovljene od strane Kominterne 1922. godine, koja je djelovala u 67 zemalja svijeta, pa tako i u Jugoslaviji. Zadatak joj je bio da prikuplja i pruža pomoć za osuđene komuniste i njihove porodice.

kolektivne zahvale drugova kojima smo slali pakete.

Pakete smo slali i preko Crvenog krsta u Gračanici, čiji je sekretar bila Akelina Švab i ona nam je u tom slanju paketa pomagala. Našem političkom radu postepeno prilaze i drugarice. Među njima najaktivnije su učiteljice Ljubica Antunović i Breda Cilenšek (Slovenka) koja se posle udala za učitelja Relju Pečo.

U Gračanici u to doba građanske političke stranke nisu imale nekih svojih izraženih političkih programa, pa ni oduševljenih pristalica, te nisu politički radili osim pred izbore.¹³

Većina nas pristalica ideja KPJ politički smo sarađivali sa opozicionim političkim partijama i kroz tu saradnju mi smo nastojali ostvariti ono što je željela KPJ, pa smo tako sarađivali i sa HSS (Hrvatska seljačka stranka, n.p.), koja je imala nešto svojih pristalica među muslimanima i to samo radi opozicije prema JRZ (Jugoslovenska radikalna zajednica, n.p.).¹⁴

Tu saradnju smo demonstrativno otkazali u znak protesta kad je formiran koncentracioni logor u Bileći u koji je bio interniran i Tošo Vujasinović, kao i mnogi drugi najbolji sinovi našeg naroda.

Tada smo zahtijevali od ondašnjeg rukovodstva Mačkovih pristaša da taj protest dostave Mačeku u Zagrebu.

Naš politički rad postajao je sve širi i sadržajni i uporniji kako je fašizam sve više porobljavao narode u Evropi. Sve poli-

tičke događaje u svijetu smo objašnjavali i u gradu i selima i pripremali događaje i ljude na otpor fašizmu. Tragedija Poljskog i Čehoslovačkog naroda je naširoko obrazlagana. Slikovito smo pripovijedali o plaču Čeha u Pragu, koji su masovno plakali kad je Hitlerova vojska ulazila u Prag i Čehoslovačku i kad je skoro netaknuto sjajno i odlično naoružanje češke armije palo Nijemcima u ruke, kao da smo predosjećali da će se nešto slično desiti i kod nas.

Izdajnička politika velikosrpske buržoazije i Mačeka i njihova naklonost prema Hitleru, imala je nešto malo svojih pristaša koji su postajali sve glasniji kako se fašistička opasnost približavala. To su bili stariji građanski politikanti koji su nešto svjesno, a nešto iz inata prema negativnoj politici tadašnjih režima veličali uspjehe Hitlera, pa su neki čak priželjkivali dolazak Hitlera u našu zemlju. Neki su bili otvoreni prijatelji Hitlera a naročito oni koji su u austrijskoj vojsci sticali podoficirske činove, pa bili oni Srbi ili Muslimani.¹⁵

Početkom 1941. godine još se više pojačava budnost i zabrinutost naših ljudi. Izdaja postaje sve očitija, peta kolona diže glavu.

Neki omladinci koji su bili prišli

13 Ovu je ocjenu teško prihvatiti, jer je politički život u Gračanici tada bio dosta živ. Pog. O. Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata*, 71-172.

14 O djelovanju ove skupine, koju su predvodili hfz. Ibrahim ef. Mehinić, Ibrahimaga Širbegović i Hifzaga Hifziefendić, vidjeti: O. Hamzić, isto, 148 i d.

15 Ovdje se mora napraviti kritička ograda. Naime, velika većina ovdašnjeg svijeta nije niti znala niti razumijevala postavke nacionalsocijalizma niti ideologiju nacističkog režima, ali su im imponirali njegovi veliki uspjesi u relativno kratkom vremenu. U Bosni i Hercegovini je i dalje živjelo sjećanje na vrijeme austrougarske uprave, kao period stroge, ali poštene, pravedne i nekorumpirane vlasti, te su mnogi priželjkivali tih 1930-tih godina – u Kraljevini Jugoslaviji potresenoj političkom i ekonomskom krizom – da se takva vremena vrate, a neki su vidjeli tu mogućnost u širenju nove njemačke imperije na jugoslavenske prostore. O Hitleru je, inače, i jugoslavenska štampa (i ne samo jugoslavenska) nerijetko afirmativno pisala.

nama, počeli su se kolebati i udaljavati od nas.

Neki od nas odlaze na vojni poziv u rezervu i tamo tek stižu dojam lošeg stanja u vojsci.

Tako sam i ja u februaru 1941. godine bio pozvan u rezervu u 20. pješadijski puk u Zaječaru. Tu su bili mnogi rezervni oficiri. U vojsci se osjećala podvojenost, mnogi aktivni oficiri su bili bezvoljni i apatični, ali je većina njih osjećala da riba s glave smrdi i da je izdaja negdje u vrhovima.

Naročito je revolt i zabrinutost izazvao slučaj kad su Nijemci ušli u susjednu Bugarsku i kad su neke jedinice u Zaječaru, isprobavajući tadašnje zastarjele protuavionske mitraljeze "Švarc-Loze",¹⁶ ustanovile da za njih namijenjena municija ne odgovara, te su praktično bili nekorisni.

Govorilo se o korupciji viših oficira koji su sačinjavali komisije za prijem naoružanja. Mnogi rezervni oficiri su bili jako uznemireni i zabrinuti. U pukovima su tada služili po kazni kao obični vojnici studenti – istaknuti borci za ideje KPJ i tada im nisu davali da steknu oficirske činove, nad takvim vojnicima komunistima su iskaljivali svoj bijes fašizmu naklonjeni oficiri i to je izazvalo solidarnost većine poštenih oficira sa progonjenim vojnicima komunistima. Pri ulasku Nijemaca u Bugarsku, neki rezervni oficiri su otvoreno osuđivali izdaju tadašnjeg režima i pripremili vojnike na otpor.

26. marta 1941. godine ja sam otpu-

šten iz rezerve i, vraćajući se preko Srbije i Sarajeva, vidio sam uznemirenost naroda i želju za otporom prema Nijemcima i to sam pričao drugovima u Gračanicima. I svi su se slagali s tim da treba dati otpor širenju fašizma u našoj zemlji.

Nekoliko dana iza toga, najveći dio drugova dobiva mobilizacijski poziv za vojsku, pa tako poziv dobivam i ja. Pri samom polasku u vojsku, susreo sam Tošu Vujasinovića i on mi reče da su partijske direktive, ukoliko dođe do napada Nijemaca na našu zemlju, borba do posljednjeg.¹⁷

Krenuo sam u Zaječar, vozovi pretrpani ljudima koji su išli na ratni raspored. Iz Beograda, 5. aprila, naveče redovnih vozova nema, nego samo vanredni, pa ipak 6. aprila osvanuo sam u Zaječaru. To jutro preko radija čujemo da je Beograd bombardovan od Nijemaca. U Zaječaru strašna pometnja i kaos. Najveći broj rezervnih oficira nije stigao na ratni raspored radi udaljenosti. Tako je na primjer moja služba bila u Gračanicima, a ratni raspored u Zaječaru ili veterinar dr. Josip Čeh, bio je na službi tada u Splitu,

17 Ovaj navod je također diskutabilan. U komunističkoj literaturi i memoarskoj građi, nastaloj u toku razdoblja socijalističke Jugoslavije deklarativno se isticalo kako su komunisti bili "u prvim redovima borbe protiv okupatora", kao i među prvim pokretačima otpora i ustanka protiv okupatora, što je postala svojevrsna stereotipna tvrdnja i uvijek ponavljana parola. Međutim, Komunistička je partija Jugoslavije slijedila direktive Kominterne, a u vrijeme napada Njemačke na Jugoslaviju još uvijek je na snazi bio njemačko-sovjetski sporazum, sklopljen u jesen 1939. godine. Komunisti su, štaviše, tokom 1940. godine pozivali na bojkot vojne obaveze i štrajkove u tvornicama oružja. Nema pouzdanih dokaza o konkretnoj komunističkoj antifašističkoj borbi prije 22. juna 1941., odnosno iznenadnog napada Trećeg Reicha na Sovjetski savez (o tome: Noel Malcolm, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb: Erasmus Gilda – Novi liber, Sarajevo: Dani, 1995., 240).

16 *Schwarzlose* Maschinengewehr M.07/12, teški mitraljez korišten kao standardno protupješadijsko oružje u Austro-Ugarskoj armiji, te modificiran u protuavionski mitraljez tokom Prvog svjetskog rata.

a ratni raspored mu je bio u Zaječaru, ili Slavko Nešić, veterinar star 66 godina i bolestan, trebalo je da formira veterinarsku bolnicu Timočke divizije u Zaječaru, tako da sam se ja jedini javio na dužnost svih rezervnih veterinarskih oficira i sam formirao veterinarsku bolnicu Timočke divizije i nekako je po ratnom planu evakuisao iz Zaječara u Paraćin. U zadnji čas mi je naređeno da napustim i tu bolnicu u Paraćinu i da se sa svim ostalim oficirima pozadine Timočke divizije povučem preko Kragujevca, Kraljeva, Čačka i Užica u Rogaticu. U Rogatici smo zatekli Nijemce. Po nagovoru jednog rezervnog pukovnika koji se borio na solunskom frontu, presvukao sam se u civilno odijelo da izbjegnem zarobljavanje i-17. aprila stigao sam u Gračanicu.

Njemačka vojska u Gračanici i u mom stanu. Naša vojska razila se i odvedena u ropstvo, tragovi razoružanja i predaje bez borbe, svuda. Najnoviji protuavionski topovi bez ijednog opaljenog metka stoje u Karanovcu pokraj puteva i u jarugama, čitavi i razlupani kamioni i automobili, nakon nestanka goriva napušteni. U Gračanici i okolini nekoliko divizija predalo je cjelokupno svoje naoružanje Nijemcima, tu se sleglo više hiljada vojnika i oficira, samo su 3 Nijemca došla na jednom motociklu sa prikolicom i svi su vojnici i oficiri pobacali oružje, samo je jedan konjički major počeo pucati na Nijemce i oni su odmah otvorili vatru na njega, ubili mu konja, a onda i njega. Poslije su Nijemci svo pobacano oružje prikupili i odvezli prema Doboju. Nešto malo lakog oružja je posakrivano kod nekih drugova u gradu, a nešto više u selima. Prvi dani okupacije prolaze u

Gračanici u nekoj žalosti, nemiru i dezorijentaciji. Njemački vojnici kupuju po dućanima svu moguću robu, a naročito tekstil i čokoladu. Plaćaju ratnim novcem za koji se priča da ga Nijemci štampaju u jednom kamionu koji vuku za sobom i da je taj novac bezvrijedan.

Mi tu priču o štampanju novca u kamionu širimo i uporno tvrdimo da taj novac nema vrijednosti. Savjetujemo trgovce da sklanjaju robu, to oni i sami rade, dućani su ubrzo ostali poluprazni i prazni. Formira se ustaška vlast i u Gračanici, ali vrlo je malo ljudi koji bi bili ustaše, tek desetak mlađih ljudi oblači ustaške uniforme. Iako su službenici pozvani da polože ustašku zakletvu, mnogi su to svjesno izbjegli.

Sve češće se čuju glasovi o ustaškom teroru o ubijanju nedužnih Srba po Hercegovini. Naši Srbi su tužni i zabrinuti. Skoro svi Muslimani saosjećaju sa njima. U ovom kraju nije bilo antagonizma između Srba i Muslimana, nego se živjelo u dobrim komšijskim odnosima i uzajamnom poštivanju.¹⁸ Naši napredni ljudi savjetuju Srbima da što manje zalaze u čaršiju. Partijske direktive su da se sakriva i čuva oružje, pa te direktive i prenosimo. Nijemci i ustaše izdaju stroga naređenja, pod prijetnjom smrtno kazne

¹⁸ Ovo je generalna ocjena koja stoji, ali objektivnosti radi, treba spomenuti da je pojedinačnih šovinističkih izgredata ipak bilo, osobito u vremenu oko "Prevrata", u prvim danima Kraljevstva, odnosno Kraljevine SHS. Opširnije: O. Hamzić, *Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata*, 28-36 i 76. U gračaničkoj se čaršiji izdajalo nekoliko srpskih trgovaca i zanatlija, poznatih po svom šovinizmu, poput Slavka Trifkovića, Spase Hadžistevića, Miloša Ivaniševića, Dušana Simeunovića, Radeta Jovanovića i drugih. O tome opširno piše Muhamed Seid Mašić (*Izvod iz memoarskog rukopisa*, u: Izet Mašić, *Život i djelo Muhameda Mašića*, Sarajevo: Avicena, 2010: 92-96).

da se oružje preda, ali se niko ne odaziva.

Nijemci kupuju stoku za novac koji svakim danom sve više gubi vrijednost. Ja nagovaram seljake da ne dogone i ne prodaju stoku okupatoru, mnogi seljaci to prihvaćaju i dogon stoke na pijacu je sve slabiji. U Gračanici ostaje jedna manja njemačka jedinica. Ponekad razgovaramo sa njemačkim vojnicima. Kod njih je izazvalo iznenađenje i podsmijeh biranje nekog talijanskog princa za kralja NDH. Nino Laznik, kao simpatizer ideja, češće je sa Nijemcima, on tečno govori njemački jezik i prenosi nam neke vijesti koje su za nas interesantne. Tako nam je prenio da glavnina njemačke vojske ide u Rumuniju, a na Balkanu ostaju samo manje i rezervne jedinice.

U Gračanici se postepeno formira ustaška vlast i ustaške organizacije, postavljaju se povjerenici-komesari u srpske i židovske radnje i preduzeća.¹⁹ Organizovano osuđujemo to i ismijavamo komesare, neki se komesari nakon toga odriču prljavog posla. Učitelj Ibrahim Lika postaje logornik ustaške mladeži i okuplja omladinu. Ja ga pitam otkud on da bude logornik ustaške mladeži, kad nije ranije htio da se potpiše latinicom, on se postidio tog posla i uskoro prestaje biti logornik ustaške mladeži.

Na omladinu se vrši presija da se upiše u ustašku mladež jer ako se ne upiše neće se moći dalje školovati, pa ipak se vrlo malo omladine upisuje u tu mladež. Činjenica je da je neko iz rukovodstva te omladine (ispred SKOJ-a) preporučio naprednoj omladini da se uvlači u ustaške

organizacije i da ih minira. Ja ne znam ko je tu direktivu omladini dao i smatrao sam je za pogrešnu. Ja nisam ni radio sa omladincima koji su pripadali jedinicama SKOJ-a.

Ja sam više nastojao da za pokret dobijem što više zrelih i čestitih ljudi u gradu i na selima, no naročito se to pokazalo potrebnim kada je počeo ustanak i kad su se mnogi omladinci koji nisu bili politički zreli pokolebali i izgubili. Međutim, zreliji ljudi, u uslovima borbe protiv ustaških zala i okupatorske politike, igrali su odlučniju ulogu u opredjeljenju našeg naroda na stranu narodnooslobodilačkog pokreta.

Ustaško jezgro sačinjavaju braća Gadže i nekoliko službenika katolika, a ustaški logornik postaje Franjo Taborski.²⁰ Između Taborskog i Gadža postoji surevnjivost i neslaganje, a poslije i mržnja i mi to preko nekih ljudi podržavamo i pojašnjavamo tako da je Taborski od Gadža ugrožen.

Našim drugovima Srbima studentima i đacima prijeti opasnost od hapšenja. U to doba za kotorskog predstojnika postavljen je naš drug Adem Osmanbegović i partijska direktiva je da se on toga posla primi.²¹ Kad je uhapšen Zdravko

²⁰ Organizaciono-političko ustrojstvo Ustaškog pokreta se sastojalo od Glavnog stana u Zagrebu, zatim ustaških stožera po velikim župama, ustaških logora po kotarevima, te ustaških tabora po općinama.

²¹ Teško je provjeriti postojanje takve direktive. Zna se da je Adem Osmanbegović (kasnije partizanski komesar) u predratnom periodu politički pripadao Muslimanskoj organizaciji HSS (MO HSS), čiji je ogranak u Gračanici predvodio Ibrahim ef. Mehinagić. Nakon uspostave NDH, Mehinagić je po ovlaštenju Hakiye Hadžića, povjerenika NDH vlasti u Sarajevu, za kotarskog predstojnika u Gračanici, logično, „progurao“ svog „stranačkog druga“ Adema Osmanbegovića, u kojeg je, kao uglednog pravnika u čaršiji i imao najviše povjerenja. (vidi op-

¹⁹ Treba razlikovati legalne, državne institucije vlasti, poput kotarskih ureda (koji su naslijedili ranije srezove), te partijske organizacije Ustaškog pokreta.

■ HASAN MAGLAJLIJA 1945.

Pavlović, Adem ga pod velikim rizikom pušta iz zatvora.

22. juna 1941. godine preko radija doznajemo da su Nijemci napali Sovjetski Savez. Tih dana počinje hajka na napredne ljude i simpatizere KPJ. Uhapšen je Kemal Prohić i još neki skojevci, ali uz pomoć Adema Osmanbegovića i Fadila Šabića, oni se puštaju iz zatvora. Početkom jula 1941. godine uhapšen je i Velo Šuput sekretar partijske organizacije, njega ustaše odvođe u Lukavac, zatim u Tuzlu, nastojimo da ga pomognemo preko njegovog ujaka Dimitrije Jovanovića i, eventualno, da ga oslobodimo iz zatvora. To nam nije pošlo za rukom, ali on se srećom i nekim svo-

jim poznanstvima i vezama prebacio iz zatvora u bolnicu, uspostavio vezu sa nekim članovima partije u Tuzli i poslije prebacio u Srbiju. Uskoro poslije toga dolazi do progona nekoliko srpskih porodica iz grada i sela u Srbiju, a poslije dolaze u Gračanicu protjerane slovenačke porodice iz Slovenije i njih smještaju u kuće protjeranih Srba.

U to doba drug Tošo Vujasinović živi u selu Kakmuž kod svoje žene, učiteljice u tom selu. Ja svake sedmice dva puta odlazim u Kakmuž i informišem Tošu o događajima. Njega naročito zanimaju vijesti Radio Beograda. Po Srbiji Nijemci i Nedićevci hapse i strijeljaju komuniste, ja pamtim i pišem imena strijeljanih drugova i referišem Toši. On me savjetuje šta treba raditi. Naročito pazimo da ne dođe do njegovog iznenadnog hapšenja.

U to doba, kad je okupatorski i ustaški teror počeo da se širi, duh otpora tom zlu počinje da jača. Grupa napredne omladine, odlaskom Srba u Srbiju, smanjuje se, ali se krug ljudi koji mrze ustaše širi. Ustaška zla šire se sve više i izazivaju revolt kod Muslimana i potiču njihovu spremnost da pomognu Srbima na svaki mogući način. Ljudi koji su ranije bili indiferentni prema političkim zbivanjima, sada postaju simpatizeri otpora prema ustašama i okupatoru.

Sve češći su glasovi o masovnom ubijanju Srba u Hercegovini, Bosanskoj Krajini, Lici, Kordunu, u Vlasenici, Brčkom i Gradačcu. Ruše se pravoslavne crkve, pa je tako došlo naređenje da se sruši i pravoslavna crkva u Gračanici. Adem Osmanbegović to naređenje sakriva i ne izvršava. Ustaški Župan iz Banje Luke Viktor Gutić drži politički zbor u Gra-

širnije: Edin Šaković, *Ibrahim ef. Mehinagić, prilog životopisu*. u Gračanički glasnik, XVI/32, 2011., 22–60

čanici, prijeti progonom svih Srba preko Drine.²² Svi prisutni šute i niko ne odobrava. Najveći dio Muslimana te progone Srba osuđuje. Uskoro se pojavljuju oštre rezolucije i osude ustaškog terora nad Srbima prvo mostarskih muslimana, zatim banjalučkih, sarajevskih i prijedorskih. Mi te rezolucije prepisujemo i širimo, to nailazi na simpatije većine naših građana i seljaka.²³

Glasove o ustanku i Crnoj Gori, Hrvatskoj i Bosanskoj Krajini širimo i uveličavamo. Naše nade rastu.

Početkom avgusta Adem Osmanbegović mi javlja po Ahmetu Šiljiću da je došlo naređenje da se Tošo Vujasinović uhapsi i da mu to hitno javimo. Odmah u čaršiji nalazim Nedu Stefanovića iz Porječine, te ga molim da odmah ide u Kakmuž, da to javi Toši. On me je poslušao i odmah sa nekim kolima otišao u Kakmuž i obavijestio Tošu, koji se sklanja u brdna sela – Brezike.

Sve više se šire glasovi o uspjesima ustanka u Bosanskoj Krajini i Hrvatskoj. Po odlasku Tošinom u Brezike, raspitujem se za njega i od pouzdanih seljaka doznajem da je na sigurnom mjestu, od njih čujem da se i u Ozrenu sprema ustanak.

22 Dr. Viktor Gutić (1901.-1946.), iz Banja Luke, pravnik, advokat i predratni hrvatski nacionalist, u vrijeme Šestojanuarske diktature hapšen i osuđivan. Poslije proglašenja NDH postao je ustaški povjerenik za bivšu Vrbasku banovinu, a potom ustaški stožernik u Banja Luci. Isticao se u progonima Srba. Nakon rata je osuđen na smrt i pogubljen (*Tko je tko u NDH*, Zagreb: Minerva, 1997, 145).

23 Radi se o poznatim muslimanskim rezolucijama iz 1941. koje su potpisivali najugledniji muslimanski prvaci u Sarajevu i još desetak većih gradova Bosne i Hercegovine. Opširnije: Omer Hamzić, *Jedno podsjećanje na dvije muslimanske rezolucije iz 1941. godine – Bijeljinsku i Tuzlansku*. (u ovom broju *Gračaničkog glasnika*).

Adem Osmanbegović neće više da bude kotarski predstojnik i na njegov zahtjev smjenjuju ga, mi razumijemo Adema i žalimo i osjećamo da je to šteta za nas. Na Ademovo mjesto dolazi Huso Tolić, pravnik iz Mostara. Brzo ga upoznajem i vidim da je i to dobar čovjek i saznajem da i njemu ustaše naređuju koješta, ali on se uporno bori protiv ustaških zala.

Sve češće čujemo glasove o pripremanju za ustanak u našem kraju. Čujemo da se Pašaga Mandžić sklonio u ilegalnost i da on i još neki drugovi žive negdje u blizini Tuzle. Nemamo veze sa Tošom. Ja sam tih dana otišao u tuzlansku slanu banju da se liječim od išijasa i tamo ostao oko 20 dana. U tom vremenu izbija ustanak na Ozrenu i, kad sam došao u Gračanicu, početkom septembra saznao sam šta je sve bilo u Gračanici tih dana.

Pripremaju se neprijateljske ofanzive na Ozren. U Gračanici se pojavljuje više domobranskih, ustaških i njemačkih jedinica. Neke ustaške jedinice nose fesove, iako u njima nema Muslimana, to su većinom Hercegovci i Dalmatinci, već ogrezli u krv, na široko pričaju o klanju Srba u Krajini, Lici i Kordunu.

Tih dana dobivam pismo od Pašage Mandžića, kojeg sam ranije upoznao u ordinaciji ljekara dr. Mujbegovića u Tuzli. U tom pismu on mi piše šta bi trebalo da radimo i ujedno moli da odmah nađem Kemala Prohića i nekog Pejića iz Karanovca i da im prenesem poruku da se odmah jave štabu partizanskog odreda u Ozrenu. Njih ne nalazim jer je Kemal uhapšen. Tih dana počinju stizati sa raznih strana od ustanika pisma o potrebi pozadinskog rada za usta-

nak. Tako i Milena Milosavljević, koja je radila u srezu dobiva pisma, koja joj donosi, kako se meni čini Ljubica Jovanović iz Karanovca. I meni stižu pisma preko nekih seljaka iz Brijesnice i u njima se traže informacije o stanju neprijatelja u Gračanici i daju uputstva za rad. Ta pisma su od Ismeta Kapetanovića, kojeg ja nisam poznao. Ibro Dautović iz Brijesnice dolazi svakog dana u Gračanicu i meni priča kakve su prilike kod njih i on govori o tome šta i kako treba politički raditi za ustanike, on održava stalne veze sa njima.

Skoro u svim tim pismenim i usmenim direktivama preporučuje se da se šire ideje bratstva i jedinstva naših naroda, da se narod ne odaziva u neprijateljske formacije, traže se podaci o brojnom stanju neprijatelja i naoružanja i o držanju pojedinih građana.

Traži se sanitetski i kancelarijski materijal: veš, odjeća, obuća i obučarski pribor. Pećo Relja²⁴ javlja mi se sa Panjika – i on isto tako piše.

Održavam jedan sastanak sa Milenom Milosavljević u njenoj kancelariji i dogovaramo se da se planski i organizovano pristupi pozadinskom radu za NOB (Narodnooslobodilačka borba, n.p.). Ona preuzima rad među Srbima, a ja među Muslimanima.

Nastojat ćemo da pridobijemo što više aktivnih saradnika sa konkretnim zaduženjima i odlučujemo da se češće sastajemo i referišemo šta smo učinili u vezi sa pismima i direktivama koje dobi-

vamo iz Ozrena. Iako je već od prvih dana okupacije i odmah nakon ustanka, u Gračanici bila prisutna neka zabrinutost, potištenost i tuga, to se još više pojačavalo napredovanjem Nijemaca u Sovjetskom Savezu. Neki petokolonaši su počeli dizati glave. Ipak, herojsko držanje i uspjesi naših boraca i njihova borba za pravednu stvar, počeli su osvježivati i ohrabrivati mnoge ljude na otpor i simpatije prema NOB. Herojsko držanje Toše, Pašage, Braće Bešlića i Ismeta Kapetanovića sve su više pojačavali i aktivnost naših ljudi. Mnogi humani postupci partizana osvajali su simpatije i srca naših ljudi. Tako je u toku akcija ustanika na željezničku prugu kod Boljanića bio ranjen i zarobljen neki domobran, partizani su ga lijepo previli i ostavili kraj pruge da ga domobrani preuzmu i kad se to čulo u Gračanici to je tako djelovalo među našim običnim ljudima da su mnogi obični ljudi, a naročito žene bile ganute tim gestom. Otvoreno su govorile: Bog im dao svako dobro kad su tako čestiti.

Naši simpatizeri postaju čitave porodice kao što je bila porodica Rifata Mehinagića, Rifatove sestre Emine Durić, porodica Muderiza Šiljića, većina Osmanbegovića, Fadil Šabić postaje vrlo aktivan i on se savjetuje sa mnom i Milenom o radu za NOB, preko njega svršavamo mnogo poslova, tako da ga ja smatram jednim od najznačajnijih u radu za NOB u Gračanici. Njegova žena Šefika takođe postaje aktivna i radi među ženama. Adil Kadić općinski blagajnik, Fadil Hrustemović, gruntovničar, Muradif Džinić geometar, dr. Avdo Prohić ljekar i njegov brat Rukib – postaju naši

24 Relja Pećo, učitelj, jedan od četničkih vođa na Trebavi. Pristupio kasnije u redove NOP-a, bio je biran za vijećnika ZAVNOBiH-a, ali se 1944. godine razočarao i vratio u četnike. Zarobljen je i ubijen od strane komunisti.

saradnici u širenju ideja NOB-a.²⁵

Pošto se prvih dana nakon ustanka u Ozrenu od nas najviše traže informacije o brojnom stanju i naoružanju neprijatelja, ja se češće družim sa meni poznatim domobranskim oficirima i tako otkrivam da je većina njih protiv ustaša i da su naklonjeni NOB-i, među njima se ističe Avduh Mujezinović iz Tuzle i Ahmo Hrustanbegović iz Zvornika. Preko njih spašavamo neke progonjene Srbe (Milisav Milisavljević) i dr. i od njih doznajemo o stanju i namjerama neprijatelja.

U pribiranju informacija o stanju i naoružanju neprijatelja, najvažniju ulogu je odigrao Nino Laznik, s njim sam se skoro svako jutro pri polasku u kancelariju u srez viđao i znao sam uvijek broj i naoružanje neprijatelja. To sam javljao svakog petka preko nekog Topalovića iz Skipovca i nekih seljaka iz Brijesnice koji su mi donosili pisma, a te informacije ponekad je znala i Milena Milisavljević, pa ih je i ona dojavljivala u Ozren. Po takve informacije dolazio mi je nekoliko puta Todor Đurić iz Lendića, pa sam po njemu slao informacije, već i sanitetski materijal.

Ja sam ponekad pozvan da pružim pomoć ranjenim domobranskim konjima i tako sam imao pristup njihovoj priručnoj apoteci, te sam nekoliko puta od njih uzimao zavoje, vatu i druge lijekove i slao partizanima.

Jednom prilikom sam sa Ninom

Laznikom takve lijekove uzeo iz neke njemačke jedinice i poslao partizanima. Interesantno je bilo držanje domobrana. Nisu bili raspoloženi za borbu protiv partizana i dobar dio oficira pa i podoficira koje sam poznao, a koji su pripadali bivšoj Jugoslavenskoj vojsci, nisu bili prijatelji Nijemaca i, slobodnije razgovarajući sa njima, dobivao sam dojam da mrze ustaše i da su neki od njih čak bili simpatizeri partizana.

U jesen 1941. godine iz Ozrena dobivamo više pisama i štampanog propagandnog materijala, tako dobivamo i "Borbu", mali format, koja je štampana u Užicu i šireći taj materijal stičemo više povjerljivih saradnika, tako da smo u to doba već imali veliki broj građana kojima smo se mogli obratiti za saradnju.

Krug naših aktivnih radnika bio je prilično širok i njihov rad osjećao se među svim građanima i seljacima. Među Srbima je radio Rado Stojanović i Milena Milisavljević, među zanatlijama Hasib Ejubović, Mustafa Ustavdić i Muhammed Sokolović, među ženama Danica Panić, Ljubica Antunović, Breda Cilenšek, Razija Mehinagić, Fadila Fazlić, Bahra Durić, Hajrija Šiljić, sestre Kurtagić, Hajra i Safa i još mnogi drugi. Među omladinom Rizo Suman i njegovi rođaci i braća, Ibro Đogić, Dževad Rešidbegović, Ferid Osmanbegović, Rizo Mehinagić i grupa mladih Slovenaca koji su sa porodicama protjerani iz Slovenije i smješteni u Gračanici. Ahmet Durić i njegov brat Ekrem, Hajrudin Mehinagić i Salih Osmanbegović, vršili su vrlo značajnu ulogu na političkom osvješćivanju naše omladine i njihov odlazak u partizane imao je vrlo pozitivno djelovanje

25 Skupina ljudi koji su predstavljali opoziciju ustaškom režimu i vlastima NDH je bila dosta heterogena i sastavljena kako od simpatizera komunista, tako i predratnih jugoslavenski i filozofski orijentiranih ljudi, građanskih intelektualaca-antifašista itd. Oni su u početku pomagali ustanike, potom partizane, a neki od njih su pružali pomoć čak i četnicima.

na našu omladinu i dizanje duha otpora protiv okupatora i njegovih saradnika. O njihovom odlasku u partizane bili su obaviješteni svi naši građani i seljaci u muslimanskim i srpskim selima.

Mi smo se sigurnije osjećali jer naše ideje počele su da stvaraju solidarnost i saosjećanje sa ustanicima, tako da je pogibija u borbi nekog, nama poznatijeg, druga kao na primjer Mitra Marušića iz Karanovca, izazvala je tugu i u gradu i selima. Ova grupa ljudi, saradnika NOP, bila je organizovana, jer bi svaki od njih primao i izvršavao zadatke, a u ono doba bilo je teško reći kome da organizovano radi.

Iza prvih dana ustanka bilo je nekoliko slučajeva da su se neke propalice i seoski ološ zalijetali u srpska sela u Ozren i vršili pljačku srpske imovine. Tu smo mi odmah reagirali na to, te smo sa čestim seljacima odmah počeli akciju protiv takvih pojava.

Toga je bilo najviše sa područja Orahovice, te sam ja radi toga išao češće u Orahovicu i uz pomoć Muhameda Sulejmanovića, Hafiza Mujića, Salke Mujića, učitelja Osmana Terzimehića, Muje Karića i Mehe Bajića, odmah to spriječili, neke pljačkaše iz gornjih sela (Orahovice, Čekanića i Moranjaka) su naši ljudi i tukli. Po tom poslu išao sam i u Stjepan Polje gdje sam ljudima govorio da ne smiju pljačkati srpsku imovinu jer radi njihove sitne pljačke mogu navući mržnju na sva muslimanska sela i mogu im kuće biti spaljene. Ta akcija je naišla na simpatije kod čestitih seljaka, pa smo još više razvijali solidarnost sa srpskim selima. Ja sam obilazio češće muslimanska sela uz Spreču i agitovao kod pouzda-

nih seljaka da se pruža pomoć ustanicima i srpskim seljacima u hrani, soli i drugim potrebama i ta je akcija bila široko razvijena, pa su mnogi građani i seljaci tajno pomagali seljake iz ozrenskih sela, a tu se naročito istakao Hasan-beg Čekić, koji je često puta odvozio so i hranu na svoje imanje u Baru i odatle je prebacivao preko Spreče i besplatno dijelio.²⁶

U jesen 1941. godine u Gračanicu na službu u sud dolazi sudac Osman Fazlić, nešto kasnije sudac Vehid Begić, te pošto sam se s njima od ranije iz škole poznavao, upoznajem ih sa političkim radom za NOB i oni postaju naši pouzdani i vrlo aktivni saradnici. Sa Osmanom Fazlićem se vrlo često sastajem u njegovoj kancelariji, gdje čitamo partizansku štampu i vijesti i dogovaramo se o načinu rada za NOP.²⁷

Dobar dio ostalog činovništva i građana Muslimana prihvata naše ideje i širi ih. Tako sam često puta čuo, kad sam nagovarao seljake i građane da ne idu u neprijateljske formacije, rekli su mi da su im to i drugi ugledniji službenici i građani govorili. Partizanski letci o proslavi 7. novembra bili su mnogima poznati. Ja svakog petka održavam veze sa mnogim čestitim seljacima iz svih naših sela, širim im vijesti i razne informacije pa iz razgovora sa njima doznajem da im slično

26 Hasan-beg Čekić je rođen u Sanskom Mostu, sin je Hasan-bega i Nurhanume Muftić iz Gračanice. Nakon što mu je otac ubijen od srpskih kmetova, majka mu se vratila u Gračanicu. Sa sobom je povel Hasana i brata mu Salih-bega. Hasan-beg je prije rata bio pristaša Radikalne stranke i prosrpski orijentiran, te je u ratu pomagao ozrenske ustanike. Njegov brat Salih-beg je bio aktivni pristalica NOP-a.

27 Opširnije: Omer Hamzić, Hasan Berberović, *Likovni zavičaja: Osman Fazlić-sudija*. Gračanički glasnik, XV/30, 2010., 130-134.

govore i druge Gračanlije. Neki ratni uspjesi Nijemaca u Sovjetskom Savezu nailaze na različite komentare u čaršiji. Samo im se pojedinci raduju, a većina govori da je Rusija nepobjediva pa ih mi u tome organizovano podržavamo, govoreći da vojska ide naprijed i nazad, a da gradovi ostaju gdje su i da se najslađe smije onaj koji se zadnji smije.

Ja prilično smiono nastupam u svim osudama fašističkih zala i propagiranju ideja NOP-a, pa mi se radi toga mnogi obraćaju radi savjeta i informacija.

U Lukavici tada bijaše predsjednik opštine Hodža Subašić,²⁸ vrlo čestit čovjek, a bilježnik općine bijaše neki Safet Pašić, koji je sa ustašama počeo hapsiti Srbe seljake po Skipovcu i Paležnici. Ja velim Hodži Subašiću neka rekne Safetu Pašiću da će ga ti poslovi koštati glave i hodža mu je to i rekao i to prestade, a Safet je radi toga i strijeljan od naših boraca negdje pred oslobođenje.²⁹ U Lukavici se tada isticao i hodža Ćurić³⁰ sa svojim radom za ideje NOP.

Većina građana i seljaka sada poznaje aktivnije simpatizere NOP-a, pa ih radi njihove čestitosti cijeni i poštiva, ali neki to hoće i da zloupotrijebe. Tako u decembru 1941. godine pred veliku neprijateljsku ofanzivu na Ozren, kada je Gračanica bila puna svih mogućih neprijateljskih jedinica, neki Beščo Salihfendić povezuje se sa ustaškim koljačima i daje im imena aktivista NOP koje treba likvidirati, jer je on tvrdio da se partizanima ne može ništa učiniti dok se ne pobiju njihovi simpati-

zeri i špijuni u Gračanici.³¹ Tad je naveo moje ime kao najopasnijeg, zatim Adema Osmanbegovića, dr. Avdu Prohića, Fadila Šabića, Salihbega Čekića, Husu Tolića, kotarskog prestojnika i Franju Taborskog, ustaškog logornika. Ustaše su po tom spisku započeli hapšenje. Četvorica naoružanih ustaša prvog su mene uhvatili u gostioni Rize Mulalića, zatim vodeći mene pošli su da hapse dr. Prohića i druge. Pošto nisu našli Prohića kod kuće, pošli su u gostionu Nikole Savića³² da ga tamo nađu. Tamo su bili oficiri (ustaški i domobranski) na večeri. Ja sam pri polasku Prohićevoj kući na brzinu vidio u notesu nekog ustaškog podoficira koga sve oni traže i ko im je dao informacije.

31 Beščo Salihfendić (1900.-1945.), predratni trgovački putnik. Bio je član Ustaškog logora Gračanica, jedno vrijeme navodno i logornik, te organizator Ustaške mladeži, a navodno i povjerenik ciglane Jove Blagojevića u Sočkovcu. Postoji više usmenih svjedočanstava da je spašavao neke ljude i pružao im pomoć. Tako je, na primjer, u vrijeme boravka "crnih ustaša" u Gračanici (biće da se to upravo odnosi na boravak jedinice pukovnika Rukavine), jedna je ustaška patrola došla u kuću Hivze Halilbegovića, gdje ih je njegova žena Beghanuma r. Prohić neljubazno i grubo dočekala, zbog čega su nasrnuli na nju i htjeli je uhapsiti. U tome su spriječeni zahvaljujući ličnoj intervenciji Bešće Salihfendića. On je u aprilu 1945. godine „krenuo odstupati“ iz Gračanice, sa troje svoje djece (Kemal, Safija i Kemija) i malodobnom rodicom, od kojih se u općem haosu odvojio u Zagrebu. Dvoje djece i rodica su u gradu dočekali ulazak Jugoslavenske armije, pa su potom vraćeni u Gračanicu, dok se jedna kćerka s nekom hrvatskom obitelji povlačila sve do Bleiburškog polja, gdje je preživjela onaj poznati masakr, sakrivši se pod tijelo nekog poginulog. Kasnije je usvojena od jedne austrijske obitelji; u Austriji je odrasla, udala se i sa mužem (austrijskim Židovom) odselila kasnije u Sjedinjene Američke Države. Beščo je prilikom povlačenja zarobljen, te likvidiran u logoru u Bosanskom Brodu (prema usmenom saopćenju g. Nihada Halilbegovića, koji je prikupio nekoliko izjava svjedoka koji govore i o Salihfendićevoj sudbini).

32 Nikola Savić (r. 1888), ugostitelj, za vrijeme rata radio u Gračanici iako je bio Srbin; nakon rata osuđen od komunista zbog "privredne saradnje s okupatorom" na prisilni rad i konfiskaciju imovine.

28 Ibrahim ef. Subašić.

29 Safet Pašić nije bio mještanin Lukavice; navodno je bio rodom iz Hercegovine.

30 Husein ef. Ćurić.

■ HASAN MAGLAJLIJA (DESNO) SA DR. AVDOM PROHIĆEM.

Kad smo došli u birtiju Nikole Savića, tamo je bio i Tolić i Taborski. Tamo je bio i jedan domobranski viši oficir kome sam se ja obratio da ne znam zašto me ustaše hapse jer kako je tom oficiru poznato ja liječim domobranske ranjene konje. Tada je taj oficir od ustaša tražio objašnjenje, ali taj ustaški podoficir mu je vrlo drsko odvratio da se ne miješa u njegove poslove, a na to je odmah reagirao ustaški pukovnik Juco Rukavina³³

33 Juraj Juco Rukavina (1898.-1945.), predratni hrvatski nacionalist i vođa tzv. ličkog ustanka 1932. godine, zbog kojeg je osuđen najprije na smrt, a potom na dugotrajnu robiju. Kaznu je služio u Lepoglavi, zajedno sa Mošom Pijadom i drugim istaknutim komunistima, sa kojima je formirao Zajednicu političkih osuđenika. Nakon proglašenja NDH, povjerenje mu je zapovjedništvo nad svim djelatnim jedinicama Ustaške vojnice, da bi kasnije vodio nekoliko ustaških borbenih grupa u antiusta-

i i odmah naredio da mene puste na slobodu, a da toga ustaškog vojnika hapse. U zatvoru, preko Fadila Šabića, ustaša je bio premlaćen i oduzet mu notes sa našim imenima.

Ustaška ofanziva na Ozren prolazi bez uspjeha i mnoge ustaše vraćaju se ranjene, a dovoze nešto i mrtvih isto tako i Nijemci. Veće neprijateljske jedinice posle svršetka ofanzive odlaze iz Gračanice, ostaju opet samo domobrani.

U Gračanici je tada bio zamjenik kotarskog prestojnika Franjo Šajkaš. Kad je vojska dotjerala oko 100 goveda iz Ozrenskih sela, Šajkaš mi naređuje da ja

ničkim operacijama u Lici, zapadnoj Bosni i u drugim dijelovima NDH. Od komunista je nakon rata osuđen na smrt i smaknut (*Tko je tko u NDH*, 351).

tu stoku raspodijelim, a ja mu velim da neću sa pljačkom veze da imam. On mi je na to odgovorio da će mi i pismeno narediti, a ja sam uzvratio da mi i tri puta naredi, neću naređenje izvršiti, pa je on morao odustati od tog zahtjeva. On je znao kakve su moje ideje kao i mojih drugova, nije nam nikome naškodilo, kasnije je i sam postao naš simpatizer i saradnik.

Jednom prilikom su ustaše uvrijedile nekim svojim postupkom Muderiza Šiljića i mi smo to odmah iskoristili da izazovemo negodovanje građana i seljaka protiv toga. Muderizova djeca Ahmet, Avduh i Hajrija bili su vrlo aktivni u radu za NOP. Bahato i tiransko držanje njemačkih vojnika koji su bili razmješteni po muslimanskim selima uz Spreču, pred neprijateljsku ofanzivu na Ozren, isto tako izazvalo je negodovanje seljaka, pa smo i to koristili da povećamo mržnju naših seljaka protiv Nijemaca, koji su bili vinovnici svih zala u našoj zemlji i ostaloj porobljenoj Evropi. Ahmet Šiljić je, koristeći rodbinske veze imao vrlo pozitivnog uticaja na seljake Brijesnice, Lukavice i ostalih muslimanskih sela preko njemu poznatih seljaka.

Nakon sastanka sa Milenom Milosavljević, ja sam koristeći svoj veterinarski poziv, češće zalazio u muslimanska sela i tamo se poduže zadržavao pa i noćivao i održavao sijela i sastanke sa seljacima i razgovarao sa njima o svemu i informisao ih o stanju na frontovima o NOB, o zločincima neprijatelja NOB. Tada smo prozreli kako se ko drži u svakom selu, nastojao sam da protiv neprijateljski raspoloženih seljaka prema NOB izazovem mržnju i javnu osudu takvih ljudi. Tom prilikom pored starih znanaca i prijate-

lja, nastojao sam da u svakom selu pridobijem bar po jednog pouzdanog čovjeka koji bi bio simpatizer naše borbe. Ja sam takve ljude pronašao i s njima se skoro svakog pazarnog dana (petka) sastajao, razgovarao i sugerisao im da šire ideje bratstva i jedinstva našeg naroda, da nagovaraju svoje komšije da ne pomažu neprijatelja i da ne idu u vojne formacije neprijatelja, nego neka se sakrivaju kod kuća (pa je takvih po selu bilo dosta), da ne prodaju stoku neprijatelja, da ometaju pljačku srpskih sela, da pomažu srpska sela sa prebacivanjem soli i hrane i da sa srpskim selima održavaju što bolje i prijateljske odnose. Tada sam od tih ljudi dobivao podatke o držanju pojedinaca u njihovom selu u odnosu na NOB.

U ono doba i prije rata selo Miričina administrativno nije pripadala Gračanici, pa od naših ljudi i službenika niko nije zalazio u to selo, pa ni ja nisam poznao ljude u tom selu i to se pokazalo kao loše, jer i pored nekoliko dobrih ljudi kao što je bio Mustafa Begović, Alija Mujačić i još neki, mi nismo imali nikakvog političkog uticaja na to selo i najviše negativnih ljudi po NOB bilo je u tom selu.

U to doba mi saradnici NOB svakodnevno se viđamo i sastajemo, diskutujemo o nastaloj situaciji, komentarišemo vijesti i donosimo zaključke na koji način da se što više koristi NOB-i.

Kod nekih mladića u Gračanici pojavljuje se želja za odlaskom na rad u Njemačku. Mi nastojimo da ih ometemo u tome i nagovaramo njihove roditelje da im to ne dozvole. Nešto u tome uspijevamo, a nekoliko mladića ipak odlazi u Njemačku i kad se vraćaju na kraći odmor kući mi razgovaramo s njima da

se ne vraćaju više u Njemačku nego da ostanu kod kuće. Neki su nas poslušali pa su poslije postali simpatizeri našeg pokreta i poslije stupili u partizane i kao hrabri borci postigli oficirske činove kao npr. braća Sarajlići, Sejdo i Tajib.

U to doba boravi u Gračanici ustaška jedinica Bojnika Štira. Štir je bio vrlo opasan i podmukao čovjek, nastojao je da počini nešto zala ali mu je kotarski prestojnik Huso Tolić, davao jak otpor.³⁴ Štir je nastojao da stvori u gradu i selima svoju obavještajnu mrežu, mi saznajemo ko se najviše druži sa njegovim ustašama i oprezni smo u radu. Jednom prilikom je izjavio da mu nije ljudi u Srpskoj Varoši on ne bi znao šta se sve radi u Gračanici. Može biti da je to bila smišljena provokacija, a može biti da je tu bilo nešto istine.

On je pokušao da velikim obećanjima i visokim platama pridobije nešto Muslimana iz sela i mahala Gračanice da stupe u ustašku vojniciu. Međutim mi smo to saznali i uspjeli smo da ometamo tu akciju–i iz Gračanice, koliko je meni poznato i iz sela niko se nije javio u ustašku vojniciu. Ja sam razgovarao sa tim mladićima koji su nagovarani da stupe u ustaše. Bili su to najsiromašniji mladići u mahalama i selima i vidio sam tada da su bosci po snijegu hodali jer nisu imali nikakve obuće, a Štir im je obećavao trostruke plate najboljih službenika i besplatna odijela i obuću i posebnu pomoć njihovim roditeljima. Vrijedno je poštivanja ponosno držanje tih najsiro-

mašnjih mladića i njihovih roditelja. Štir je pokrenuo u Gračanici akciju prelaska Srba građana u katoličku vjeru. Nekoliko je uplašanih Srba bilo spremno da pređe u katoličku vjeru i mi smo dosta truda uložili da pometemo tu prjavu rabotu.

Naš rad je bio prilično težak i opasan i bilo je dosta prijava od Štira načelniku Toliću, pa je mene Tolić jednom zvao na saslušanje i sam je izdiktirao zapisnik iz kojeg se vidjelo da su sumnje i prijave neopravdane.

U tom političkom radu na selima i u gradu išlo je sve dobro do proljeća 1942. godine, kada je došlo do žalosnih slučajeva sukoba između četnika i partizana. Kad smo doznali za napad četnika na partizanski štab u selu Vukosavci na Majevidici, mi u početku nismo vjerovali u to jer na Ozrenu, Trebavi još nije bilo takvih slučajeva.

Ja sam radi toga išao u Tuzlu i tamo saznao da je to istina, ali još nam nisu bili jasni takvi slučajevi. Tek kad je došlo do sukoba i na Ozrenu onda smo doznali da je to širok i organizovan pokret četničke izdaje.

Među našim drugovima nastaje velika tuga i zabrinutost, neki Srbi plaču radi toga, stari Todor Đurić iz Lendića je naročito žalostan i kroz plač je žalio „Srba i onako ostalo malo, pa još da se bijemo među sobom“.

Po odlasku Toše i Ismeta Kapetanovića i ostalih partizana, sa Ozrena ne dobivamo više pisma niti se traže kakve informacije niti imam kakve veze sa našim borcima. Radi toga odlazim češće u Tuzlu jer čujem da su naši stalno u Šekovićima i na Romaniji, pa bih želio preko Tuzle da doznam što više o razvi-

34 Ivan Stier (1913.–1998.), rodom iz Čepina, predratni aktivist HSS-a i Građanske straže; nakon proglašenja NDH formirao je pripremnu ustašku bojnu u Osijeku, a potom XIII. djelatnu bojnu, sa kojom je stigao i na gračaničko područje. Nakon rata je emigrirao u Argentinu (o njemu: *Tko je tko u NDH*, 369).

tku naše borbe.

U decembru 1941. godine bila je formirana Domobranska dobrovoljačka pukovnija (DOMDO pukovnija), sa sjedištem u Tuzli, čiji je komadant bio Hadžiefendić Muhamed, trgovac iz Tuzle, po kojemu je ta formacija prozvana Hadžiefendića legija. Ja sam poznao jednu grupu oficira iz te legije, kao što su bili Ešef Precić, Esad Telabašić i Omer Gluhić, koji su zapravo sačinjavali štab legije, a Omer Gluhić je bio ađutant Hadžiefendića. Oni su bili stalno u Tuzli i oni su znali sve što se dešava na području čitave legije. Oni su bili svi dobri prijatelji dr. Mujbegovića, Pašage Mandžića, kao i većine partizanskih rukovodioca iz Tuzle. Njihove simpatije su očito bile na strani NOB-e i ova sva trojica (oficira DOMDO pukovnije, n.p.) su poslije, tokom 1943. godine stupili u NOB. Najaktivniji među njima bio je Omer Gluhić, učitelj koji je bio zapravo srce i mozak legije i koji je vrlo smjelo i inteligentno vodio akcije njegovih saradnika. Ja sam se s Gluhićem najčešće sastajao.

Usljed izdaje četnika prema partizanima i opasnosti od četničkih napada na muslimanska naselja, legija se formira po čitavom području Tuzlanskog okruga, pa tako u ljeto 1942. godine i u Gračanici. Cilj legije je bio da kao oružane snage hrvatskog domobranstva popuni sastave hrvatskog domobranstva i pruži pomoć okupatoru u borbi protiv ustanika. Međutim, stupanjem četnika u službu okupatora i njihovim učestalim napadima na nezaštićeni muslimanski živalj po selima (Koraj, Krivaja i drugi slučajevi), legija mijenja raspoloženje moguće i pod uticajem rukovodstva NOB-e u

Tuzli i ovih pomenutih i mnogih drugih legijskih oficira. U legiju se sve više okupljaju muslimani koji su izbjegavali ili željeli izbjeći služenje u okupatorskim i domobranskim jedinicama, a čuvati svoje selo od četničkih napada.³⁵

Pri mom drugom ili trećem dolasku u Tuzlu, u proljeće 1942. godine, Omer Gluhić me je pozvao da ga posjetim u njegovoj kancelariji u štabu legije. Kad sam sutradan došao u njegovu kancelariju, on mi je tiho rekao da će me upoznati sa jednim drugom. Tada sam se upoznao sa drugom Mustafom, čije sam ime tad od Omera čuo, ali prezime sam tek kasnije doznao, to je bio Mustafa Vilović. Mi smo otišli u neku drugu kancelariju tu u štabu i nasamo razgovarali. Mustafa je od mene tražio da mu ispričam šta ima sve u Gračanici i okolici i ja sam mu tad ispričao sve što smo do tada radili za NOB i koliko imamo simpatizera.

On mi je tada rekao da je izgleda izdaja četnika nastupila kao posljedica njemačkih želja i planova. Tada je Vilović bio prilično šutljiv i zakonspirisan, ali mi je rekao ako još koji put dođem u Tuzlu da nastojim da se opet vidimo.

Desetak dana poslije toga, ja sam opet bio u Tuzli (pošto sam oženjen iz Tuzle češće sam išao u Tuzlu) i opet sam preko Omera Gluhića udesio sastanak sa Vilovićem. Ovaj sastanak je opet održan u kancelariji legije i Vilović je ovaj put bio govorljiviji i obavijestio me o mnogim stvarima koje ja nisam znao i dao mi je savjete šta bi u Gračanici trebali dalje

35 Opširnije: Omer Hamzić, *Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendića legije na području Tuzlanske oblasti*, Časopis za društvena pitanja i kulturu Stav br. 6/7, "Monos" Gračanica i Narodna i univerzitetska biblioteka Tuzla, mart 2004. godine

raditi za NOB. Poslije ovog sastanka održao sam još sastanaka sa njim, otprilike nakon mjesec dana u istoj kancelariji. Od legijskih oficira i Vilovića u Tuzli sam doznao o planu četnika, Nedića i Nijemaca da se istočni dio Bosne pripoji Srbiji pod Nedićevu komandu.

Po uputama Vilovića, ja sam počeo raditi na jačanju ideja bratstva i jedinstva naših naroda, ometanju naših ljudi da idu u domobranstvo, nego da se zadržavaju kod kuća. Te sam informacije i ideje prenio na ostale naše saradnike i simpatizere, pa smo radili kao i ranije.

U proljeće 1942. godine, počinju seljaci iz Ozrenskih sela sve češće dolaziti u Gračanicu. Oni su donosili priču da su četnici na Ozrenu sklopili sporazum sa NDH i da će oni sada da se organizovano bore protiv partizana, te da su sa domobranima, ustašama i Nijemcima saveznici.

Tada od tih seljaka doznajemo za krvavu izdaju i napad četnika na partizane. Sve češće se čuju vijesti i o napadima na pojedine zaostale partizane na Ozrenu. Mi smo svi bili tužni i revoltirani kad smo doznali za pogibiju Todora Panića, a nešto poslije i za pogibiju Marinka Neškovića-Grablje. Poneki naš borac sklanja se iz Ozrena u Gračanicu, a čujemo od nekih seljaka da ima još podosta partizana, sakrivenih kod rodbine i naših simpatizera u Ozrenu i da bi neki od njih htjeli da se prebace na oslobođenu teritoriju u Šekoviće. Tada sam otišao u Tuzlu i od Omera Gluhića doznao da bi takve ljude trebalo uputiti na Čedu Popovića koji je imao neku livnicu u Tuzli, a eventualno i na liječnika dr. Babunovića. Nekim pouzdanim selja-

cima u Ozrenu to sam i rekao i koliko znam neki naši borci otišli su preko tih veza u Šekoviće. Tada sam predložio Moši Papi i njegovoj ženi kad im je zaprijetila opasnost od ustaša da idu u Šekoviće. Mošo je nekoliko puta davao novčanu pomoć preko mene za NOB. Ali tada Mošo me nije poslušao nego je otišao i boravio neko vrijeme u Lukavici koja je tada bila pod četničkom upravom, poslije se vratio iz Lukavice i jednom prilikom iznenada su ga ustaše uhapsile i odveli i njega i njegovu ženu u ustaške logore gdje su i nastradali obadvoje.

Toga ljeta je iz Tuzle došla do mene Ševala Mazalović, žena Hamidova, da joj ja, ako je ikako moguće, dam vezu kako bi otišla u Šekoviće. Dugo sam se opirao, ali na koncu sam joj rekao da pokuša preko Čede Popovića ili preko legije i ona je stigla u Šekoviće do Hamida. Ja sam se po liniji saradnje za NOB poznavao sa Hamidom Mazalovićem i on mi je nešto prije sastanka sa Ševalom poslao pismo iz nekog sela kod Gračаницe (Zelinje) sa detaljnim uputama za rad u NOB-u.

U ljeto 1942. godine pobjegao je iz Ozrena u Gračanicu Žarko Antić, koji je bio lugar u Kakmužu, a pripadao je partizanima, on je došao u Gračanicu i zaposlio se kod Hasiba Ejubovića kao obučarski radnik, pa sam ja tada češće nego ranije svraćao u obučarsku radnju Hasibovu.

Ne sjećam se tačno kada, ali kad sam doznao da je Milovan Gajić, koga sam od ranije poznavao pobjegao od četnika i da su ga domobrani uhvatili na stanici Petrovo Selo. Odmah sam otišao u Tuzlu i nastojao preko legijskih oficira da mu se pomogne. Međutim, nije se moglo ništa

učiniti jer su hitne četničke optužbe protiv njega kod Nijemaca bile jače. Kad su strijeljali Milovana, po Tuzli se pripovijedalo da se Milovan junački držao i dobro se sjećam da su mnogi naši drugovi u legiji bili jako deprimirani i tužni radi Milovanove pogibije.

Tog ljeta rekla mi je Milena Milosavljević da su četnici uhvatili u Sočkovcu Diku Jakšića i da ga drže u zatvoru i da će ga strijeljati, ali postoji mogućnost da se za pare potkupi četnička straža koja čuva Diku, da radi toga što hitnije treba sabrati za ono doba poveliku sumu novca. Novac sam tada sam dao, koliko sam imao, a znam da je najveći dio novca dala Helena, žena apotekara Viktora Kolmana, koja nas je i inače pomagala sa novcem i sanitetskim materijalom. Tako je Diko spašen i poslije opet bio u našim jedinicama.

Interesantno je bilo držanje naših Židova u Gračanici negdje u to doba ili ranije došao je u Gračanicu iz Hrvatske liječnik dr. Marić (Židov) sa jednom liječničkom pomoćnicom, a dolazio je u Gračanicu i neki dr. Lev. Upoznao sam se sa njima i češće se sastajao, naročito sa Marićem. Dok su Marić, Viktor Kolman bili više na strani saveznika, dr. Lev bio je na našoj strani. Ja sam im predlagao da idu u partizane, a oni su se kolebali iako su znali da im prijeti stalna opasnost od ustaša i Nijemaca. Ipak su se radije odlučili da idu na četničku teritoriju, izbjegli su na Ozren i tamo su i Viktor i Marić i njegova pomoćnica nastradali. Viktora su strijeljali Nijemci, a Marić i njegova pomoćnica poginuli su od njemačkog

bombardovanja.³⁶

Toga ljeta počeli su neki seljaci iz Ozrena tražiti da im se pelcuje stoka protiv zarazne bolesti i ja sam tada oprezno silazio na željezničku stanicu Karanovac, Sočkovac i Petrovo Selo i činio im sitne usluge. Dublje u sela nisam zalazio. Tada sam im otvoreno govorio da ne valja što četnici rade i da će im se to na koncu osvetiti, jer ustaše i Nijemci imaju svoje planove i računice. Ispričao sam im slične planove nekih katoličkih popova da treba da se Muslimani i Srbi između sebe što više uništavaju i da ovi krajevi ostanu čisti za naseljavanje katoličkog življa iz Hercegovine i Dalmacije.

Tada sam upozoravao srpske seljake da ne dolaze u čaršiju i ako naiđu ustaše i Nijemci na njihova sela da bježe od kuća, da se skrivaju po šumama. Dobro se sjećam da sam to govorio čestitom domaćinu Jovanu Ristiću iz Kloča (zaseok Boljanića, n.p.), a on je naivno mislio, pošto nije bio borac niti naoružan, da mu neće niko ništa, ali je eto baš tako, nažalost, stradao, jer su ga Nijemci odveli ispred kuće i više se nije, ni on ni oni koji su tako mislili, nikad više vratili kućama.

Kad bih tih dana išao vozom u Tuzlu, vidao sam naoružane četničke patrole na željezničkoj stanici u Kakmužu, Petrovu Selu. Četnici su se tad osjećali kao saveznici Pavelića i ustaške države.

Sjećam se jednog razgovora u Petrovu Selu sa nekim od njih kako su govorili da nije njih (četnika) Hrvatska država bi propala, jer vele, kad god se ta hrvatska država naguzi da propadne, četnici joj

³⁶ O ovome vidi: Omer Hamzić, *Progoni i stradanja Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata*, Baština sjevroistočne Bosne, 2, 2009, 47-60..

prilete u pomoć i očuvaju je.

Nekako u to doba u Gračanicu je došao meni ranije poznat Nedo Stefanović iz Porječine i on je radio kod Nikole Savića u gostioni u Gračanici. Mi smo se češće sastajali. Ja sam mu prenosio vijesti i upute za rad, a od njega sam doznao šta ima na Ozrenu i šta se govori kod Nikole u gostionici.

Toga ljeta došao je u Gračanicu kao domobranski oficir moj dobar drug student veterine Mijo (Miško) Balaš, rodom iz Karlovca.

Našli smo se i vrlo često sastajali i razgovarali. On je po studiju bio nešto mlađi od mene, bio je simpatizer ideja KPJ. Ne znam da li je bio organizovan skojevac kao ja. Pri našem prvom sastanku u Gračanici, vidio sam da je simpatizer NOB-e i ja sam mu otkrio da i ja radim za NOB i rekao sam mu kakve su direktive za rad. On je bio vrlo oprezan i oprezno je radio. Nosio je u to doba bradicu i mi smo ga radi toga prozvali Timošenko. Naši su ga ljudi kao našeg i upoznali.

On mi je pričao šta se sve radi na Ozrenu, on se često sam bez pratnje šetao prugom od Boljanića do Sočkovca i održavao veze sa nekim seljacima ozrenskih sela i pričao je tim seljacima novosti sa frontova i borbama partizana širom čitave Jugoslavije.

Drug Miško je poslije stupio u partizane u Hrvatskoj i poginuo kao naš borac.

U ljeto 1942. godine u Gračanicu je došla jedna domobranska jedinica sa topovima, njezin zapovjednik je bio bojnik Ivan Brajdić kojeg sam ja poznavao još od 1937. godine iz Petrovaradina, gdje je on kao artiljerijski kapetan

bio komandir jedne baterije artiljerijskog puka, u kojemu sam ja služio svoj kadrovski rok.

On me je pozvao par puta u Gračanicu da mu pregledam bolesne i ozlijeđene konje i da im pružim veterinarsku pomoć što sam ja i radio. Obilazak te jedinice radi pregleda konja povremeno su vršili neki veterinarski oficiri iz drugih domobranskih jedinica, pa je jednom prilikom došao i domobranski pukovnik veterinar dr. Rudolf Rede koji je bio na službi u tadašnjoj veterinarskoj upravi domobrana (Stožer) u Zagrebu. Ja sam se tom prilikom upoznao sa pukovnikom Redeom i u razgovoru sam mu rekao da ponekad liječim njihove konje. Razgovarajući o veterinarskoj službi upustili smo se u šire razgovore pa sam doznao da je on porijeklom Slovenac i bivši aktivni veterinarski oficir Jugoslovenske vojske.

Pričao sam mu da smo lijepo primili i smjestili slovenačke porodice, koje su Nijemci protjerali iz Slovenije i rekao mu da su se neki Slovenci omladinci i naši neki omladinci iz Gračаницe spremali da idu u partizane i da sam im ja trebao da omogućim vezu ali da su denuncijacijom nekog mladića iz Gračаницe otkriveni i pohapšeni, ali da smo ih zahvaljujući kotarskom prestoniku spasili iz zatvora. Od njega tada nisam mogao steći utisak na čijoj je strani ali je djelovao kao jako kulturni i široko obrazovan čovjek.

Negdje pri kraju razgovora reče mi da ću tih dana biti pozvan u domobranstvo i tada sam ga ja zamolio, ako je ikako moguće da budem određen na službu u ovu jedinicu u Gračanici ako već moram ići u domobranstvo. On je rekao da bi se to moglo uraditi i tako je i bilo ja sam bio

određen da vršim službu kod te artiljerijske jedinice u Gračanici, čim se ta jedinica pokrenula iz Gračanice pisao sam u Zagreb profesoru dr. Stjepanu Radiću sa Veterinarskog fakulteta i on me je preko istog pukovnika Redea oslobodio te službe u toj jedinici.

Ja nisam tada ni oblačio uniforme niti sam primao vojne plate, nego sam vršio službu civilnu i vojnu. Doznao sam od profesora Radića da je pukovnik Rede naš čovjek i da radi za NOB, ali je vrlo oprezan, što je na njegovom položaju potrebno. Poslije 1943. godine Rede je stupio u partizane i bio je sve do skora načelnik veterinarske službe u Ministarstvu narodne odbrane u Beogradu, sada je u penziji. Ne znam da li je Rede govorio što Bradiću za mene, ali kad sam dobio domobranski poziv da se javim u jedinicu Bradića zamolio sam ga da pošto nemam puno posla oko njegovih konja, mogu vršiti civilnu službu a on mi je rekao neka ja radim u svojoj kancelariji u srezu a on će po potrebi mene zvati.

Kad sam mu rekao da li moram obući uniformu on reče da ne moram.

Bojnik Bradić kao bivši Jugoslovenski artiljerijski oficir nije bio protivnik partizana, ali nije volio ustaše i nekada je bio ipak za hrvatsku državu. On je znao još iz Jugoslovenske vojske da sam ja komunist, jer su u novembru 1937. godine svi oficiri artiljerijskog puka u Petrovaradinu uz potpis primili na znanje da sam ja komunist, da sam bio hapšen i kod Zagrebačke policije registrovan kao komunist, to mi je tada (1937.) rekao kapetan Ivan Jelačin (Slovenac) komandir baterije u kojoj sam ja služio, a kojeg sam 1945. godine sreo u Sarajevu kao pukov-

nika JNA.

Ostali oficiri i podoficiri te domobranske jedinice u Gračanici nisu bili ustaški nastrojani a domobranci te jedinice bili su većinom iz Hrvatske, nisu bili skloni borbi protiv partizana, među njima nije bilo ni jednog koji je ustaški raspoložen i svi su jedva čekali da se rat svrši i da idu svojim kućama.

Ta artiljerijska jedinica imala je jednu priručnu veterinarsku apoteku i ja sam preko podoficira, dosta tog sanitetskog materijala uzeo i preko Halida Čokića poslao u Tuzlu u partizane. U augustu 1942. godine došao je na službu u srez u Gračanicu student Halid Čokić iz Tuzle. Ja sam se preko Fadila Šabića upoznao sa njim i on mi jednom prilikom nasamo reče da ga je Vilović uputio na mene i da je on dobio uputstva za naš dalji rad za NOB i da će on od sada biti naša veza sa Tuzlom.

Po direktivama koje je Halid donio iz Tuzle mi smo u septembru 1942. godine pristupili formiranju ilegalnih aktivaa NOB. Formirali smo takozvani centralni aktiv u koji smo ušli ja, Halid, Žarko Anić i učiteljica Ljubica Antunović, a najbliži saradnik bio nam je Fadil Šabić i u njegovoj kancelariji su se i održavali sastanci tog aktivaa. Fadil Šabić je svakako jedan od najzaslužnijih ljudi za NOB u Gračanici, on je zaista učinio mnogo za naš pokret i bio vrlo smion a naročito pri spašavanju ljudi od ustaškog terora i on nam je davao propusnice za sve naše ljude koji su trebali nekuda putovati bilo pod svojim ili pod tuđim imenom.

Pri spašavanju ljudi od ustaša i Nijemaca znatnu ulogu odigrao je i Nino

Laznik, pastorak Rifatage Mehinagića,³⁷ u čijoj je kući bilo najviše sjedeljki i večera skoro svih domobranskih pa i njemačkih oficira koji su bivali u Gračanici. Tu je najviše zalazio neki njemački gestapovski oficir Šmit i preko Nine smo često upozoravani na sve što se dešava i šta se namjerava.³⁸

Mi smo u centralnom aktivu primali direktive i zadatke za rad.

Tada smo pristupili formiranju drugih aktiva NOB u Gračanici.

Ljubica je dobila zadatak da formira aktive među ženama i ženskom omladinom, Žarko među zanatlijama a poslije i među intelektualcima.

Ja sam formirao aktiv u gračaničkoj legiji i rukovodio s tim, u tom aktivu u legiji bio je Adem Osmanbegović, Vehid Begić, sada (predsjednik oružanog suda u Tuzli) i Adem Alić. Ja sam pokušao formirati aktiv željezničara, tu je bio najak-

tivniji otpravnik vozova Džemal Midžić rodom iz Tuzle, računali smo i na Hamdu Prohića, on je bio na našoj strani i čitao neke materijale koje smo mu davali, ali je bio bojažljiv i vrlo oprezan (radi Kemala). Ja i Džemo nismo uspjeli naći trećeg. Pokušali smo sa Avdom Osmanbegovićem, koji je tada služio kao otpravnik vozova nekad u Gračanici a najviše u Karanovcu. Avdo Osmanbegović bio je na našoj strani, mrzio je i ustaše i Nijemce ali je bio religiozno nastrojen pa ga je to ometalo da svim srcem bude na našoj strani.

Ponekad bi mi nešto i otkrio što sam ga pitao ali je bio prilično zatvoren tako da ga nismo mogli uvrstiti u aktiv. Žarko Anić je trebao da formira aktiv intelektualaca koji su zazirali da rade organizovano, ali rado su izvršavali propagandne zadatke koje sam im ja na vješt način nametao i povjeravao.

Ti intelektualci bili su Osman Fazlić, sudija, Husein Lokmić, sudija, Safet Branković, kotarski predstojnik, Mustafa Kamarić, advokat.³⁹ Kad su oni zapravo počeli raditi kao organizovan aktiv ja se toga tačno ne sjećam ali iz konspirativnih razloga nisam ni trebao da to znam kao ni to ko je sve u ostalim aktivima. Članova partije u to doba nije bilo u Gračanici, istina Adem Alić mi je rekao da je on bio član KPJ dok je bio u Vitezu kod Travnik. Mustafa Ustavdić je bivao u domobranstvu neko vrijeme ja ne znam kad i gdje i moguće je da je bio ili imao vezu sa aktivom zanatlija samo se njegova po isteku politička aktivnost nije osjećala.

37 Sin Rifatagine supruge Anke, rođen 1912. godine u Dubrovniku. Radio je kao gruntovničarski pripravnik, a 1941. godine je prešao na islam i uzeo ime Nijaz.

38 Komunisti i partizani su sve njemačke obavještajne oficire nazivali "gestapovcima", iako se u najvećem broju slučajeva nije radilo o pripadnicima Gestapo-a (tajne policije Trećeg Reicha). Njemačka obavještajna mreža je bila raznolika i rasprostranjena; u štabu svake vojne jedinice su postojali obavještajni oficiri, zatim je postojala vojna obavještajna služba (Abwehr), te razne službe u okrilju SS-a: Gestapo (*Geheimstaatspolizei* – tajna državna policija), koji je sa Kripo-om (Kriminalističkom policijom) bio objedinjen u Sipo (*Sicherheitspolizei* – Sigurnosna policija), a ona je, opet, zajedno sa Orpo (*Ordnungspolizei* – redarstvenom policijom) i SD-om (*Sicherheitsdienst* – sigurnosna služba) bila pod upravom Glavnog ureda sigurnosti Reicha (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA). Izgradnja njemačke sigurnosno-obavještajne i policijske mreže na prostoru NDH započinje tek u proljeće 1943. godine, osnivanjem policijskih oblasti, ustrojem policijskih regimenti (popunjenih domaćim ljudima), te formiranjem posebnih operativnih odjela Sipo-a i SD-a (*Einsatzkommanden*). Ovo treba imati na umu i u nastavku teksta, gdje autor spominje Gestapo i gestapovece.

39 Opširnije: Omer Hamzić, *Likovi zavičaja: dr. Mustafa Kamarić – prvi Gračanlija, doktor nauka*. Gračanički glasnik, VIII/15, 2003., 27 -32.

Muhamed Sokolović bio je naš simpatizer ali ja ne znam da li je bio u aktivu kao i vjerovatno i mnogi drugi u gradu.

Bio je širok krug simpatizera NOB i njegove pravilne politike pa su čak mnogi nama neskloni ljudi prestali biti grlati protiv nas nego su mnoge partizanske postupke odobravali a četnička i ustaška djela napadali.

Na nekim seljacima iz Ozrena osjetio sam tog ljeta 1942. godine neku zavidnost i šutnju, jedino mi se Nikola Milićević iz Sočkovca iskreno povjerio i ispričao o svemu što je znao da se u Ozrenu dešava.

Nikola Milićević bio je naš saradnik pa je bio i odbornik našeg pokreta u Sočkovcu i dok su bili partizani u Ozrenu nekoliko puta sam preko njega slao veš i sanitetski materijal našima u Ozren.

Nikolu sam redovno kad bi on dolazio u Gračanicu obavještavao o situaciji kod nas i na frontovima i davao mu savjete za politički rad. Na starom poštaru Cvijetinu Jankoviću i Simi Sofreniću iz Boljanića primjećivao sam naročitu šutljivost i kao neko osjaćanje, nisu me zvali više da im dođem radi liječenja stoke nego su samo tražili savjete. Kad su me seljaci iz Skipovca jednom pozvali da dođem u Skipovac radi cijepljenja stoke, Pećo Relja mi je odmah javio da nipošto ne dolazim u Skipovac. Tada mi je rekao Omer Mehinović simpatizer naše borbe, koji je i sam govorio seljacima iz Ozrena i Skipovca o četničkoj izdaji i njihovoj prljavoj raboti, da je on doznao da je neki četnički obavještilac optužio mene i Omera kod Cvijetina Todića, Đokana Šarčevića i Đorđe Lukića, da huškamo protiv četnika i da

smo crveni i da nas je taj četnički štab osudio na smrt, tada mi je tek jasna bila poruka Reljina i zagonetno držanje Sime Sofrenića i poštara Cvijetina Jankovića (u čijoj je kući navodno bio smješten četnički štab u Boljaniću). Omer Mehinović je radi toga napustio Gračanicu i otišao u Zagreb gdje je ostao sve do oslobođenja.

Nakon četničke izdaje sve se više čuje za napade četnika na nezaštićena muslimanska sela i strahovite pokolje muslimana po istočnoj Bosni (Foča, Goražde, Rudo, Višegrad i drugo) i tih dana se desio slučaj da je negdje na svojoj njivi iza Sijedog krša blizu Gornjeg Skipovca ubijen Huso Delić, muhtar sela Škahovica, ugledan i vrlo čestit čovjek, kojeg sam dobro poznavao i od početka rata s njim sam se češće viđao i razgovarao, bio je protivnik zlodjela ustaša i četnika, a odobravao je politiku partizana. Osim Huse Delića na svojim njivama iz Sijedog Krša uhvaćeni su nenaoružani i pobijeni Mustafa Kalesija iz Malešića, Huso Omerčić iz Babića i Topčagić Meša i Osman iz Sokola, osim toga kad su četnici koji su išli na Majevicu da napadaju partizane, bili razbijeni na Maleševcima i kad su se vraćali pobili su neke nedužne Muslimane na Srnicama koji su se vraćali sa pazarnog dana u Gradačcu svojim kućama u sela oko Tinje.

Nakon tih četničkih zlodjela počinje reakcija nekih legionara koji su pripadali gračaničkoj legiji. Ti ljudi nisu smjeli napadati naoružane četnike nego su počeli napadati i vrijeđati neke žene i starije seljake iz srpskih sela i počeli su huškati protiv svih Srba. Da bi to spriječili i da bi držali u ruci te razuzdane i piću sklone a naoružane legionare mi smo u

aktivu NOB u legiji najveću brigu posvetili tome da legija bude onakva kako ne bi išla na štetu partizanima i NOB-e.

Komandant legije u Gračanici bio je geometar Sejdo Đulić, vrlo čestit i pame-tan čovjek i simpatizer NOB.⁴⁰ U legiji je bio pored Adema i Asima Osmanbe-govića, Adema Alića⁴¹ i Nino Laznik kojeg sam više puta spomenuo kao našeg čovjeka. Legija je imala štab i posadu u Gračanici, a svoje isturene jedinice u Malešićima čiji su legionari bili iz Malešića, Babića, Škahovnice i oni su držali položaje prema Gornjem i Donjem Ski-

povcu i prema Lukavici koju su tada držali četnici. Starješina te jedinice bio je Vehid Begić član našeg aktiva.

Druga jedinica legije bila je u Brijesnici sa legionarima iz Brijesnice, Klo-kotnice, Stjepan Polja i Stanić Rijeke, oni su držali položaje na Spreči i prema Lukavici. Starješina te jedinice bio je učitelj Avdo Dajdžić, koji je bio simpa-tizer NOB i ponudio se da izvrši neke zadatke za naš pokret ali ih je izveo kako je najgore, iz svog očitog kukavičluka. U Donjoj Lohinji i Pribavi bila je jedna jedi-nica legije sa legionarima iz sela Pribave i Donje Lohinje i Donje Orahovice oni su držali položaje prema Spreči. Starješina te jedinice bio je učitelj Ibrahim Lika, svojeglav i glupo ambiciozan čovjek koji

40 Opširnije: Omer Hamzić, *Sejdo Đulić – susret s Valte-rom u Gračanici*. Gračanički glasnik, XVI/31, 2011., 92-98

41 Opširnije: Omer Hamzić, *Likovi zavičaja: Adem Alić, najpoznatiji ilegalac Gračanice*. Gračanički glasnik, XII/26, 2008., 45-50.

nije naše savjete slušao i baš na njegovom području dešavali su se ti ispadi prema nezaštićenim seljacima iz Kakmuža i Petrova Sela koji su cestom ispod Lohinje dolazili u Čaršiju radi nabavke nužnih stvari za sebe i svoja sela.

Čudan je bio taj učitelj Lika, kad sam još prije rata dolazio u njegovu školu u Lukavici škola mu nije bila uredna i na visini kao druge u srezu, u šali je on udarao u drugu žicu, pravio se veliki Srbin i nije se znao ni potpisati latinicom, a čim je došla Hrvatska on se jedini od učitelja našao da bude logornik ustaške mladeži, ja sam ga radi toga napao i zaprijetio mu i on je ubrzo ostavio ustašku mladež. Kad smo ga u jesen 1943. godine a i poslije pozvali da stupi u naše redove nije htjeo nego je ostao i dalje u uniformi hrvatskog oficira kao satnik i negdje pred oslobođenje zatečen je u Derventi kao hrvatski oficir i tada je glupo se hvaleći i praveći važan da je kao satnik komadant jedne jedinice, osuđen i strijeljan od naših. Koliko je meni poznato on nije počinio nikakav zločin i vjerujem da se tada našao u Gračanici gdje smo ga poznavali ne bi bio osuđen i strijeljan.⁴²

Nakon ubistva Huse Delića iz Škahovice koji je prije smrti strahovito zlostavljan kao i ostalih pojedinih seljaka na

svojim njivama iza Sijedog Krša, raspoloženje legionara za napad na Skipovac bilo je veliko, radi toga smo organizovali jedan izlet u Malešiće, tada su pored oficira legije tu došli kotarski prestojnik Huso Tolić koji je tada bio na službi u Tuzli i podžupan Tuzlančić iz Tuzle koji je mnogo pomagao Toliću pri spašavanju progonjenih Srba i omladine. Tu je bio prisutan i Osman Fazlić i Rifataga Mehinagić i još neki građani. Dok su se oficiri i pomenuti građani zadržavali u kući hodže Delića, ja sam šetao i razgovarao sa legionarima i prisutnim seljacima, tu je bilo okupljeno preko 300 seljaka i legionara. Raspoloženje među njima nije bilo dobro u odnosu na srpski komšiluk. Ja sam tada održao jedan vrlo smion i odlučan govor u prisustvu svih okupljenih i pomenutih gostiju iz Gračanice i Tuzle.

U govoru sam izložio ideje NOB o bratstvu i jedinstvu naših naroda i upozorio ih da budu trijezni i čuvaju svoja sela i da ne slušaju nagovore pojedinaca o nekim osvetama koje bi mogle dovesti do bratoubilačkih sukoba između srpskih i muslimanskih sela.

Rekao sam da neprijatelji naših naroda žele takve ispade pojedinaca koji bi doveli do bratoubilačkog rata i opustošenja ovih krajeva u koje bi neko želio da naseli nekog drugog. Bio sam vrlo oprezan u izlaganju radi prisustva svih naših prijatelja koje bi oštre riječi onemogućile da nam i dalje pomažu. Osim mene niko nije govorio, svi su mirno i ozbiljno bez upadica saslušali što sam govorio i ja sam poslije stekao utisak da su ljudi pravilno shvatili sve što je bilo rečeno i što se mislilo reći i efekat toga je bilo smirenje

42 U Derventi su tada vršene masovne likvidacije ratnih zarobljenika, tako da navodno hvalisanje, o kojem je autor mogao čuti iz ko zna kojeg izvora, nema nikakve veze sa Likinim pogubljenjem. Učitelj Ibrahim Lika (r. 1909.) sasvim je drugačije upamćen u Lukavici. "Kao učitelj, Ibrahim Lika je bio mnogo poštovan i cijenjen od stanovnika Lukavice, izuzetno učen i cijenjen kao alim. Mještani Lukavice su ga s uvažavanjem zvali „naš Ibrahim efendija“. Zapamtili su dobro posjećene dačke prirredbe koje je spremao povodom muslimanskih vjerskih praznika..." (Omer Hamzić – Rusmir Djedović, *Lukavica kod Gračanice: historijska monografija*, Gračanica: Bosanski kulturni centar Gračanica, 2008., 103, nap. 72).

i ozbiljnije shvaćanje situacije. Istina je da većina legionara nije bila upoznata sa idejama NOB-e i da je među njima bilo svakakvih ljudi, često sklonih i nedjelima ali je većina što iz čovječanskih i dobro komšijskih, što iz špekulantskih i kukavičkih razloga bila protiv bilo kakvih borbi, čuvali su se i moj im je govor bio veliko olakšanje i smirenje.

Od formiranja aktiva NOB u Gračanici, aktivu u legiji i njegovoj aktivnosti najveću smo pažnju posvećivali. Sastanci tog aktiva ponekad su se održavali u samom štabu legije i na tim sastancima se diskutovalo o svim formama rada za naš pokret, nastojali smo da legija ne smije biti štetna po naš pokret nego u koliko je moguće samo korisna. Svi oficiri legije bili su upozoreni i držali su na oku legionare sklone piću i zlodjelima i činjenica je, dok su bili ovi pomenuti oficiri u toj legiji ispada je bilo sve manje i manje. Međutim, kad je najveći dio tih oficira otišao u partizane u maju 1943. godine i kad je Adem Alić strijeljan i Sejdo Đulić otišao u partizane, komandu su preuzeli neki podoficiri, tada su počeli ispadi i vrlo negativne pojave pa čak je došlo do sukoba legionara sa partizanskim jedinicama koje su prolazile ovim krajevima u 1944. i 1945. godine.⁴³

43 Do promjene raspoloženja legionara prema partizanima uistinu jeste došlo u kasnu jesen 1943. godine, ali ona nije samo posljedica odlaska prokomunističkih časnika, nego i partizansko-komunističkih zločina, represije i terora u krajevima koje su kontrolirali, u prvom redu u Tuzlanskom bazenu. U jednom izvještaju civilnih vlasti NDH od 18. 12. 1943. (Arhiv TK, RPNOB, 2805/57) navodi se popis od 55 ubijenih, od čega 23 pripadnika oružanih snaga i upravnih službenika NDH, dok su ostatak činili civili, među njima i jedna žena. Ukupan broj ubijenih za vrijeme 40-dnevne partizanske vladavine u Tuzli je znatno veći. Slične likvidacije i zločini vršeni su i u drugim mjestima, a žrtve su bili

U jesen 1942. godine, kako smo dobili vezu sa Tuzlom mi sve više dobivamo propagandni materijal koji se sve više čita u gradu i po selima.

Proglas o 7. novembru (Oktobarska revolucija) čitanje u svim mahalama u gradu i većini sela. Partizanski ratni uspjesi sve se više prepričavaju i komentarišu. Zadužili smo sve naše simpatizere da redovno slušaju radio London, Ankaru, a kasnije i našu partizansku stanicu „Slobodna Jugoslavija“, da šire te vijesti a naročito da šire vijesti i direktive koje se čuju preko Slobodne Jugoslavije. Emisije te stanice su nam mnogo pomogle i potvrdile ispravnost našeg političkog rada NOB-u. Ustaše su na to reagovala pa su nama nekima a i meni zapečatili radio aparate tako da ne možemo slušati emisije preko kratkih talasa, ali smo mi to nekako napravili da smo opet mogli slušati kratke talase.

Vijesti o prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću, proširili smo na sva sela i naselja. Uspjesi Crvene armije kod Staljingrada izazvali su veliku radost kod svih naših ljudi. U zaplijenjenoj arhivi Ustaške nadzorne službe u Tuzli, koja je zaplijenjena pri oslobođenju Tuzle u jesen 1943. godine, bila je jedna prijava agencije te službe u Gračanici, da sam ja održao večeru povodom poraza Nijemaca kod Staljingrada. Ja nisam takve večere

stvarni i potencijalni politički protivnici komunista, poput vjerskih službenika, činovnika, bogatijih ljudi itd. Žrtva partizanske represije je bio i popularni narodni zapovjednik, bojničnik Muhamedaga Hadžiefendić, osnivač Domdo pukovnije. Nakon tih događaja, došlo je do velikog razočarenja i pada simpatija Bošnjaka prema NOP-u i partizanima (koje su bile evidentne nekoliko mjeseci ranije), te u brojnim selima dolazi do obnove jedinica Domdo legije, koje nekon toga prema partizanima zauzimaju čvršći stav.

održao ali interesantna je ta prijava, na kojoj su bile neke šifre umjesto imena agenata, a koje su govorile da u Gračanici rade četiri agenta ustaške službe, za dvojicu smo znali, to je bio neki propali glumac Rajković i neki propali student, na trećeg smo sumnjali da je bio šef poreske uprave u Gračanici Trkman,⁴⁴ a za četvrtog nismo mogli otkriti ko je.

U toj zaplenjenoj ustaškoj arhivi bilo je još prijava protiv mene i kad je oslobođena Tuzla u jesen 1943. godine, Hasan Grapčanović, student iz Bijeljine naš obavještajac i istražni organ u to doba u Tuzli predao je meni te ustaške prijave koje su se i najviše i odnosile na mene i ja sam to neko vrijeme čuvao, međutim Žarko Anić je uporno molio da njemu tu zaplenjenu arhivu dadnem i ja sam mu je dao, a šta je bilo sa tom arhivom posle ne znam.

Početkom 1943. godine u Gračanicu je nekoliko puta dolazio Muhamed Hadžiefendić komadant legije iz Tuzle i počelo se govoriti o formiranju SS Handžar divizije koja bi bila u sastavu njemačkih jedinica i on je nagovarao neke oficire iz legije da stupe u tu SS diviziju. Radi toga sam otišao u Tuzlu i od Omera Gluhića u povjerenju doznao šta je namjera Nijemaca i Hadžiefendića. Tad sam doznao od Omera Gluhića da je pri osnutku legije imala od stožera hrvatskog domobranstva odobrenje da može legija imati samo oko 3.000 naoružanih legionara. Legija je taj broj uveliko prešla pa je narasla skoro 20.000 legionara. Tad se pokazalo kao nemoguće regrutovati za domobranstvo ili druge neprijateljske

formacije i najmanji broj regruta. Bilo je predviđeno da u legiju uđu starija godišta vojnih obveznika, međutim legija je primala sve one koji su mogli kupiti pušku pa makar bili i sa 20 godina tako je bilo slučajeva da su muslimani nastojali kupiti puške bilo od koga pa su ih kupovali najviše od domobranskih vojnika, podoficira i oficira pa i od njemačkih vojnika i podoficira. U Gračanici u proljeće 1943. godine otkriven je jedan slučaj da su neki kandidati za legiju kupujući puške od Nijemaca bili otkriveni i pohapšeni i trebali su biti strijeljani ali su otkupljeni od njemačke komande za 2 vola i vješt prikaz da je to bilo u pijanstvu i da je Rifata i Nino to nekako Nijemcima prikazali su da je to došlo radi velikog straha nenaoružanih Muslimana od četničkih pokolja i da se moralo čak i Nijemce moliti da im ustupe oružje. Koliko se sjećam u tu kupovinu pušaka za legionare bio je upućen Osman Zukobašić i Osman Mulahuseinović Krezo i kroz njihove ruke najviše je prošlo pušaka za legionare. Pri ovim nabavkama oružja i oslobođenja pojedinaca od obaveza prema domobranstvu odigrali su najvažniju ulogu neki podoficiri i oficiri domobranstva koji su bili u štabovima u Tuzli, Doboju i Derventi.

Kod tih domobranskih oficira i podoficira moglo se za novac i druge poklone mnogo poslova svršiti, pa smo nagovarali seljake da se na taj način oslobode službe u domobranstvu i eventualno nabave nešto oružja od domobrana. U taj posao bio je naročito upućen drug Ahmet Šiljić Kadija i preko njega su se mnogi seljaci oslobodili službe u domobranstvu.

Kad je i hrvatsko domobranstvo i

⁴⁴ Josip Trkman, rodom iz Dalmacije.

njemačka komanda postala svjesna da se područja Hadžiefendića legije koja se protezala na čitav Tuzlanski okrug, ne mogu dobiti vojnika za druge frontove onda su na inicijativu Nijemaca i saradnju Hadžiefendića pokušali formirati SS diviziju ali je zamišljeno da to bude na dobrovoljnoj bazi, da legionari pređu tu diviziju. Obećane su im lijepe uniforme, plate i sve drugo ali uspjeha nije bilo. Mi smo dobili direktive da tu akciju razbijemo i to smo radili.

Ja sam tu nekoliko puta i otvoreno po kafanama govorio, pa sam imao i vrlo oštre polemike sa pojedincima koji su još vjerovali u njemačku silu i organizaciju. U to doba zima 1942.-1943.godine u Gračanici. Muslimanskim selima bilo je smješteno mnogo muslimanskih porodica, izbjeglica iz okoline Rudog, Višegrada, Foče, Ustikoline, Goražda i drugi, koje su izbjegle od četničkih pokolja. Među tim izbjeglicama bilo ih je dosta koji su potpadali pod vojnu obavezu, ali njihova evidencija je ostala u Višegradu, Foči itd., oni većinom ovdje se nisu prijavljivali radi vojne evidencije. Međutim, kad se počelo govoriti o formiranju SS Divizije, onda je bilo naređeno opštinским bilježnicima da ih evidentiraju ali je to slabo išlo jer se ljudi na tu vojnu evidenciju nisu odazvali. Među tim izbjeglicama iz okoline Rudog bilo je mojih rođaka i poznanika. Oni su mi sami pripovijedali da su Talijani (čija je okupaciona zona bila u Rudom, Višegradu i Foči) najviše krivi da su četnici izvršili pokolje Muslimana. Kad su hrvatske vlasti počele pozivati i nagovarati te tzv. muhadžire da se upisuju u SS diviziju, ja sam tada svojim rođacima i poznanicima rekao šta

je cilj Nijemaca tj. da hoće da od njih formiraju jedinice koje će ići na istočni front i druge frontove ili će napadati partizane, a da će njihova čeljad ovdje biti bez svojih hranitelja i odbrane.⁴⁵

Ovi muhadžiri primali su neku malu pomoć u drvima, hrani i novcu od općine u Gračanici i sjećam se da je tadašnji općinski bilježnik u Gračanici Salih Džaferović na njih pravio presiju i odbijao im pomoć zato što neće da idu u SS diviziju, a obećavao im je obilnu pomoć porodicama onih koji bi se htjeli odazvati pozivu u SS diviziju. Ja sam tada u povjerenju rekao Adilu Kadiću općinskom blagajniku u Gračanici, inače mom velikom prijatelju i drugu i simpatizeru NOP-a, da ne valja šta Salih radi i da bi ga to moglo koštati glave, jer partizansko rukovodstvo vodi evidenciju svih ljudi koji rade za neprijatelja. Salih se tada uplašio i prekinuo sa radom i agitacijom za neprijatelja. Tako je ta akcija oko formiranja SS divizije imala vrlo slab uspjeh.

Negdje u jesen 1942.godine Ustaška Nadzorna Služba iz Tuzle poslala je svoja dva agenta u Gračanicu i jedan od tih neki Rajković dolazi sve češće u našu kancelariju u srez, tobože da traži i čeka ustaškog logornika Sulju Toromanovića, inače poljoprivrednog referenta koji je naslijedio na tom referatu pokojnog Milutina Devića.

Ja sam sa tim Toromanovićem radio u istoj kancelariji i imao sa njim vrlo oštre prepirke radi njegove aktivnosti i prije-

45 U stvarnosti, Nijemci su htjeli upravo suprotno: da ustroje, naoružaju i obuču vojne jedinice, sastavljene od domaćih ljudi, te ih angažiraju na tlu NDH, da bi odatle izvukli već angažirane njemačke jedinice i uputili ih na Istočni front.

tio sam mu otvoreno da bi ga ta prljava rabota mogla koštati glave, pa tako je i bilo, naši su ga negdje pri oslobođenju zemlje uhvatili, osudili i strijeljali. Taj agent Rajković je sve češće zalazio u našu kancelariju kad Toromanovića nema. Uskoro sam posumnjao u njega i upozorio drugove na njega i onog drugog agenta studenta Mišu.

Fadil Šabić je to isto potvrdio da su oni poslani sa zadatkom iz Tuzle u Gračanicu. Taj Rajković je pratio mene, pa čak išao zamnom u sela i raspitivao se šta ja radim. O tome sam obaviješten od Muhameda Sulejmanovića da je po tom poslu Rajković dolazio u Donju Orhovicu. Negdje u proljeće 1943. godine uspostavljam vezu sa mojim kolegom Edhemom Čamom koji je do dolaska NDH bio veterinar u Gradačcu, a odmah po formiranju NDH bio premješten u Foču odakle je 1941. godine otišao u partizane i sa našim jedinicama došao u okolinu Gradačca i koncem 1942. godine ostavljen na tom terenu oko Gradačca da politički radi.⁴⁶ Ja ga posjećujem sa učiteljem Hakijom Raljevićem iz Klokotnice koji je bio oduševljen idejama KPJ i vrlo aktivan radnik za NOB u Klokotnici. Sa Čamom se savjetujem o našem političkom radu i prenosim mu direktive iz Tuzle.

Kad SS Divizija nije imala uspjeha sa dobrovoljnim pristupanjem njoj onda pojedini oficiri počinju dobivati pozive od domobranskih štabova, ali sa uputom da se prijavljuju u Njemačku SS Diviziju, pa sam ja kao i neki drugi rezervni oficiri dobio takav poziv 6. maja 1943. godine.

⁴⁶ Čamo je nakon rata bio profesor na Veterinarskom fakultetu, a potom i rektor Univerziteta u Sarajevu.

Odmah smo to preko Čokića javili u Tuzlu i od Vilovića dolazi naređenje da idemo na oslobođenu teritoriju i javimo se našim jedinicama u Majeveci. Neki oficiri iz Legije u znak protesta protiv SS Divizije demonstrativno izlaze na oslobođenu teritoriju.

Tako 10. 05. 1943. godine izjutra oko 4 sata odlazim u partizane ja, Adem Osmanbegović, Vehid Begić i Ahmet Šiljić koji nije bio u legiji ali je bio aktivni radnik za NOB-u.

Ja sam bio u vrlo teškoj situaciji, žena mi se razboljela i 09. 05. 1943. godine otpremio sam je u bolnicu, a ja sam ostao u kući sa dvoje djece od 4 mjeseca i jedno od 2 godine, na večer sam ih predao ženi u rod bini, a ujutro 10. 05. otišao u partizane.

Za moj odlazak u partizane znao je pored Čokića i Fadila Šabića samo Adil Kadić općinski blagajnik, a dan ranije bio sam u Sočkovcu radi pelcovanja stoke i osuđujući javno četničku izdaju rekao sam seljacima da i ja idem u partizane (bilo ih je tu više, među njima i Milenko Lazarević).

Nas četvorica (Osmanbegović, Begić, Šiljić i ja) smo preko Gornje Lohinje i Moranjaka stigli u Crveno Brdo (Jesenica) pod Majevicom i tu se sastali sa Čamom, Mešom Selimovićem, Salihom Žilićem i još nekim legijskim oficirima i partizanskim simpatizerima i tu smo zanoćili. Sutradan smo se preko Humca prebacili u Jablanicu pod Međednikom (vrh Majevice), uspostavili smo vezu sa Jovaševim bataljonom (Jovaš Radovanić – narodni heroj), a zatim smo se preko Ražljeva i Čađavice prebacili u Trnovu kod Bijeljine. Čini mi se još u Jablanici

samnom se je sastao Haso Burić iz Brčkog koji je bio prvoborac i ispitao me šta smo radili u Gračanici i ja sam mu nasamo sve referisao, a po dolasku u Ražljevo opet je drug Brko (Svetolik Gospić) iste informacije tražio pa sam i njemu sve opširno ispriповijedao. Njima je vjerovatno Čamo pripovijedao o meni jer me je dobro poznao još sa fakulteta. Tada je konstatovano da je šteta što sam izašao iz Gračanice, jer da sam našem pokretu bio mnogo korisniji u Gračanici nego eventualno na oslobođenoj teritoriji. Ponuđeno mi je ako hoću da se vratim u Gračanicu a da će se moj poziv u SS diviziju preko nekog u Zagrebu poništiti.

Ja nisam htjeo da se vratim. Poznato mi je da je to isto konstatovano i za Omera Gluhića, da je bio vrlo koristan za Pokret kao adutant štaba legije u Tuzli i da je velika greška što je on napustio Tuzlu.

Kad smo došli u Trnovu, tamo smo zatekli još neke oficire iz legije, koji su tih dana iz Bijeljine i njene okolice izašli na oslobođenu teritoriju.

Naš dolazak na Majevicu i Trnovu izazvao je veliku radost kod simpatizera našeg pokreta i svugdje su nas vrlo lijepo primili. U Trnovi (kod Bijeljine) smo tada upoznali druga Ročka Čolakovića, o kojem nam je Čamo mnogo i sa velikim oduševljenjem pričao.

I mi smo svi bili oduševljeni sa širokim obrazovanjem, kulturom, velikodušnosti, pravilnim postavljanjem svih problema i revolucionarstvom Ročkovim. Dan, dva, po dolasku u Trnovu upoznali smo druga Acu (Hasan Brkić) koji je isto tako ostavio na nas veliki dojam.

On je s nama tih dana prispjelim ofi-

cirima i drugim održao jedan sastanak u školi u Trnovi i održao nam je jedan govor o značaju naše odluke da se priključimo NOB i našim zadacima u buduću.

Tada su većina drugova raspoređenih po jedinicama Majevičkog odreda, a ja i Osman Gruhonjić učitelj iz Bijeljine zadržani smo se u Trnovi. Meni je 18. 05. 1943. godine Čamo rekao da me je Ročko na preporuku Čaminu primio u članstvo KPJ i ja sam tada dobio zadatak da budem partijski instruktor i politički terenski radnik u selima oko Trnove. Ja sam prisustvovao sastancima partijskih jedinica i NOO u tim selima, a poslije sam bio u komandi područja i dobivao sam i neke druge zadatke. Meni je bilo puno lakše na oslobođenoj teritoriji nego na ilegalnom radu u Gračanici, više nisam imao nikakvog straha. Dobio sam od Ace zadatak da obilazim naše bolnice u Trnovi i Kačevcu (?) te da se brinem o smještaju, snabdijevanju i higijeni naših bolesnih i ranjenih boraca. Učestvovao sam i u radu tehnike koja je štampala vijesti i drugi propagandni materijal.

Toga ljeta sam saznao da je na terenski politički rad u selima oko Gračanice bio poslan drug Adem Osmanbegović, Vehid Begić i Hamid Mazalović i da su uhvaćeni od strane legije u selu Čekanić i da su odvedeni u zatvor u Tuzlu. Tada je učitelj Avdo Dajdžić oficir legije u Gračanici dobio zadatak od drugova u Gračanici da ih preuzme od legionara i omogućiti im bijeg ali on to nije izvršio.

Navodno da je željeznički službenik i neki ustaški funkcioner Ante Butković iz Gračanice telefonirao Gestapou u Tuzlu i Gestapovci su na cesti kod Donje Orahovice sačekali Dajdžića sa zarobljenicima

i zarobljenog Adema, Vehida i Hamida sproveli u Tuzlu.

Kad sam saznao za to zarobljavanje Adema i Vehida ja sam rekao drugu Aci (Hasanu Brkiću) da bih ja išao na taj teren oko Gračanice.

On mi je rekao da on ima neki drugi plan samnom. Nekoliko dana iza toga mi je rekao da dr. Roza Papo koja je liječila ranjenike i bolesnike u Trnovi, želi da ide u jedinicu, on je meni rekao da ja uzmem brigu oko bolesnika, a ja sam mu rekao da ja zaista vrlo malo znam o humanoj medicini ne bi se usudio raditi taj odgovorni posao. Poslije mi je rekao da će me poslati na politički rad u okolicu Gračanice pa je početkom avgusta 1943. godine ja sam sa Omerom Gluhićem i Salihom Žilićem preko Majevice i Humaca došao u Srebrenik i sakrili smo se u stan učitelja Mehmeda Ibrahimovića u Srebreniku koji je stanovao na spratu, a u prizemlju u razredima škole bili su smješteni legionari koji su se stavili na raspolaganje Omeru Gluhiću. Tada sam preko legionara uspostavio vezu sa Gračanicom. Ja sam tada počeo oprezno silaziti u sela bliže Gračanicu sa zadatkom da tamo formiram ilegalne aktivne NOB i seoske NOO. Prvo sam sišao u Rapatnicu i tamo upoznao Aliju Koprića i o svemu s njim razgovarao. To je bio vrlo čestit i hrabar čovjek i u savjetovanju s njim i po njegovim preporukama počeo sam silaziti kod sigurnih ljudi u Babunoviće, Čitluk, Seonu, Urožu, Šahmere i druga sela. Ja sam se najviše zadržavao s njima u Rapatnici a poslije najčešće sam boravio u Babunovićima kod Osmana Hivzefendića čija je kuća bila naše najveće utočište. Iz Babunovića i Rapatnice uspostav-

ljao sam vezu sa Gračanicom i davao sam direktive za rad. Poslije tog izvještaja o situaciji i našem radu u tim selima političko rukovodstvo iz Srebrenika upućuje Edhema Avdića sa zadatkom da radi sa omladinom tih sela, a jednu drugaricu rodom iz Čajniča, čijeg se imena ne sjećam da radi sa ženama. Sestra Osmanova Hiba Hivzefendić dobiva zadatak da radi sa ženama u Babunovićima, a Osmanov brat Mahmut sa omladinom i tako prvi aktiv NOB formiramo početkom avgusta u Babunovićima u koji su ušli Osman i Mahmut Hivzefendić, braća Alaga i Đulaga Sarajlić i Alaga Henjaković kao kurir za Gračanicu najčešće je Brajko prvi komšija Osmanov. Tih dana kroz Srebrenik, Rapatnicu, Babunoviće i Čitluk prelaze naše veće jedinice i u Rapatnici se sastajem sa Tošom Vujasinovićem i referišem mu o našem političkom radu u selima oko Gračanice i o stanju u Gračanicu, tad koristim priliku i molim Tošu da da nekoliko patrola naših jedinica da odu u tadašnje seoske opštine u Orahovicu i Doborovce i da spale knjige o vojnim obveznicima što oni i čine. U kući Alije Koprića u Rapatnici upoznajem se sa čiča Jankom (Moša Pijade) i sa njim razgovaram o našem radu za NOB na tom terenu i on nam daje savjete naročito pri biranju ljudi u NOO. Tih dana ekipa glumaca pri Vrhovnom štabu među kojima sam poznao Vjekoslava Afrića i Jožu Rutića iz Zagreba daje priredbu u selu Rapatnica.

Već tokom mjeseca avgusta i početkom septembra 1943. godine formirao sam narodnooslobodilačke odbore u većini sela između Srebrenika i bliže okoline Gračanice. Biranje seoskih narodnih

odbora birali smo slobodno na većim zborovima seljaka. Seljaci su sami slobodno predlagali najčestitije ljude iz njihovih sela bez obzira na njihovo imovno stanje, samo su morali imati čistu političku prošlost i nisu smjeli biti kompromitovani aktivnom saradnjom sa okupatorom i ustašama. Na tim zborovima seljaka obično sam ja održao uvodno političko predavanje u kojem sam izložio našu političku situaciju, ciljeve borbe partizana i KPJ i po potrebi najduže saradnje partizana i naroda, bilo na oslobođenoj ili neoslobođenoj teritoriji. Tada sam naglašavao kakvi bi ljudi trebali da budu predstavnici narodnooslobodilačke vlasti i kakve su dužnosti budućih članova Narodnooslobodilačkih odbora. Naglašavao sam da naši NOO-i od sada predstavljaju jedinu vlast u našim selima i da se narod obraća tim odborima za sve narodne potrebe i probleme. Od dana izbora NOO-a prestaje da važi svaka druga vlast i tim selima i da se od tada ne trebaju obraćati nikakvim drugim vlastima bilo seoskim opštinama ili u Gračani. Narod nas je dobro prihvatio i formiranje tih odbora vršilo se na sve većim zborovima seljaka i sa velikim odobravanjem. Tako smo tih dana izabrali i formirali sljedeće NOO-e:

U selu Rapatnica: Predsjednik je Kešetović Salkan Osmanov, a sekretar je Alija Koprić, odbornici hodža Kešetović Zaim, Mašić Omer, Šečić Avdo, Kešetović Mustafa, Karić Ahmo, Hodža Glumčević Mehmed, Kešetović Salko Mustafin—bivši muftar sela i Kešetović Agan. Izbori su izvršeni u bašči kod kuće Šabana Kešetovića Arifova. Odbor je ostao uglavnom sve do 1945. godine kad

su po oslobođenju cijele zemlje izvršeni prvi opšti izbori.

U Babunovićima: Predsjednik hodža Ibrahim Sarajlić, sekretar Osman Hivzefendić, a odbornici Alaga Sarajlić, Alaga Henjaković i Osman Avdić. Odbor formiran na zboru pred džamijom u Babunovićima. Predsjednik odbora hodža Sarajlić strijeljan od Ustaša, a mjesto njega izabran Alaga Sarajlić koji je isto tako nekoliko puta tučen i zlostavljan od Ustaša iz zelenog kadra. Četnici su opljačkali kuću Alage Sarajlić i Osmana Hivzefendića.

U Šahmerima: Odbor su sačinjavali Fazlić Meho, Omerović Šemso i hodža Mula Omer Lipljankić. Izbori izvršeni pred mektebom uveče.

U Ureži: Odbor su sačinjavali Delić Mustafa predsjednik, Alaga Tursunović sekretar i Kasim Delić odbornik u Čitluku.

U Čitluku: Ibrišimović Agan predsjednik, Moranjkić Šemso sekretar, a članovi hodža Omer Ibrišimović, Sabit (Geso) Kešetović, Moranjkić Mulaga, Begunić Ibrahim, Murselović Rešo i Ibrišimović Ćamil. Geso i Nurija Moranjkić (član ilegalnog aktiva) hapšeni i proganjani od SS trupa (početak avgusta 1944. godine).

U Seoni: Predsjednik Kadić Hašim, sekretar Omerović Hazim i Hasib Nurkanović, odbornici Ordagić Sulejman, Vejzović Hašim, Islamović Hasan, Bećirović Nuraga, Bekrić Ahmo, Nurkanović Ibrahim, Šehić Mujo, Nurkanović Ćamil, Hasić Hasan i Imširović Muhammed. Bećirović Nuraga opljačkan od Ustaša.

Falešići i Brnjičani: Predsjed-

nik Muhedinović Adil, odbornici Lelić Husein, Šabić Šerif, Bešlaga Salkić, Brkić Ibrahim, Žilić Avdurahman. Taj je odbor poslije nastupa SS trupa na ova sela smijenjen, a izabran novi u koji su ušli Alija Lelić, Hasib Lelić, Mehmed Šabić, Osmo Šabić i Alija Avdić.

Gornja Orahovica: Formiran u septembru 1943. godine. Predsjednik Mujić Sako, sekretar Mujić Hafiz Husein, članovi: Gazibegović Sulejman Mehin, Mujić Ibrahim Hašimov, Spahić Ibrahim, Zahirović Osman, Džinić Avdulah, Mekić Ibro i Džafić Husein.

U Čekanićima: Predsjednik Djedović Agan, sekretar hodža Mustafa Mujić, odbornici Mulavdić Sadik, Bešić Meho, Djedović Ahmet i Mešanović Bećo, formiran u mektebu septembra 1943. godine.

Sladna: Predsjednik Salihović Ibrahim, sekretar Vikalo Hamdija, odbornici Vikalo Adil, Kovač Musto, Medenjak Suljo, Joldić Rešid, Piragić Bešlaga, Džaferović Osmo, Karić Šahbaz, Ahmić Šaban, Hamidović Mustafa, Gulam Avdulah, Okić Avdurahman, Džinić Avdulah, Mutapčić Salko, Ibrišević Avdulah, Bekrić Muharem, Mulajusufović Mustafa, Vikalo Edhem, Ibrić Osman, Mehuljić Alija, Mutapčić Agan, formiran u septembru 1943. godine na velikom zboru u blizini sadašnje škole.

Vranovići: Predsjednik Nurikić Mehmed, sekretar hodža Mustafa Nurikić, odbornici Nurikić Halil, Nurikić Ibrahim, Nasić Mustafa, Alibegović Mustafa, Alibegović Adem i Nurikić Husein, Osman i Sadik, formiran u septembru kod džamije.

Gornji Moranjci: Predsjednik hodža

Alić Zećir, sekretar Husanović Sulejman, odbornici Muratović Meho, Sinanović Haso, Sinanović Šahbaz, Sanić Ahmet, Ibrahim Ćudić i Zahirović Emin. Odbor formiran 8. (avgust, n.a.) 1943. godine u avliji Ćudić Muje. Sinanović Šahbaz koncem 1943. godine ubijen od Ustaša nakon strahovitog krvarenja u Ahmićima u Sladnoj.

Doborovci: Predsjednik hodža Mujo Džananović, sekretar Džafić Muharem, odbornici Hodžić Salih Eminov, Jukić Osman, Muharemović Halil, Huskanović Muhamed, Zelenkić Šemso, Musić Jusuf, odbor formiran kod džamije u oktobru 1943. godine u Donjim Doborovcima.

Džakule: Predsjednik hodža Nuhanović Mustafa Mehmedov, sekretar Buljubašić Rašid Hasanov, odbornici Šerbečić Husein Omerov, Šerbečić Salko Ibrahimov i Sejdinović Meho Ahmetov i Mahmutović Husein.

U ono doba nismo više formirali seoskih Narodnih odbora jer u druga sela nismo mogli slobodno zalaziti. Od tih seoskih narodnih odbora u oktobru mjesecu formiramo i opštinski NOO čije je sjedište bilo u Čitluku, ali taj se odbor samo 2 puta sastao. Seoski NOO sastajali su se najmanje 2 puta mjesečno i rješavali postavljene zadatke i druge nastale probleme.

Osim tih Narodnih odbora koji su bili javni i odbornici poznati svim ljudima u većini tih sela postojali su ilegalni aktivisti pojedini aktivisti za koje narod nije znao, a u onim uslovima bili su potrebni radi izvršavanja pojedinih zadataka i ti su aktivisti postepeno prerastali u članove KPJ kad bi smo se uvjerili u njihovu čvr-

stu odanost NOB. Ja se više ne sjećam imena svih aktivista ali znam za Osmana i Mahmuta Hivzefendića, Alagu i Đulagu Sarajlića iz Babunovića, Aliju Koprića iz Rapatnice, Moranjkić Šemsu i Murselović Rešu i Moranjkić Nuriju iz Čitluka, Alić Zečira iz Moranjaka, Hafiza Mujića iz Gornje Orahovice, hodžu Mustafu Mujića iz Čekanića, Vikalo Hamdiju i Edhema iz Sladne i još je bilo nekoliko aktivista kojih se ja više ne sjećam.

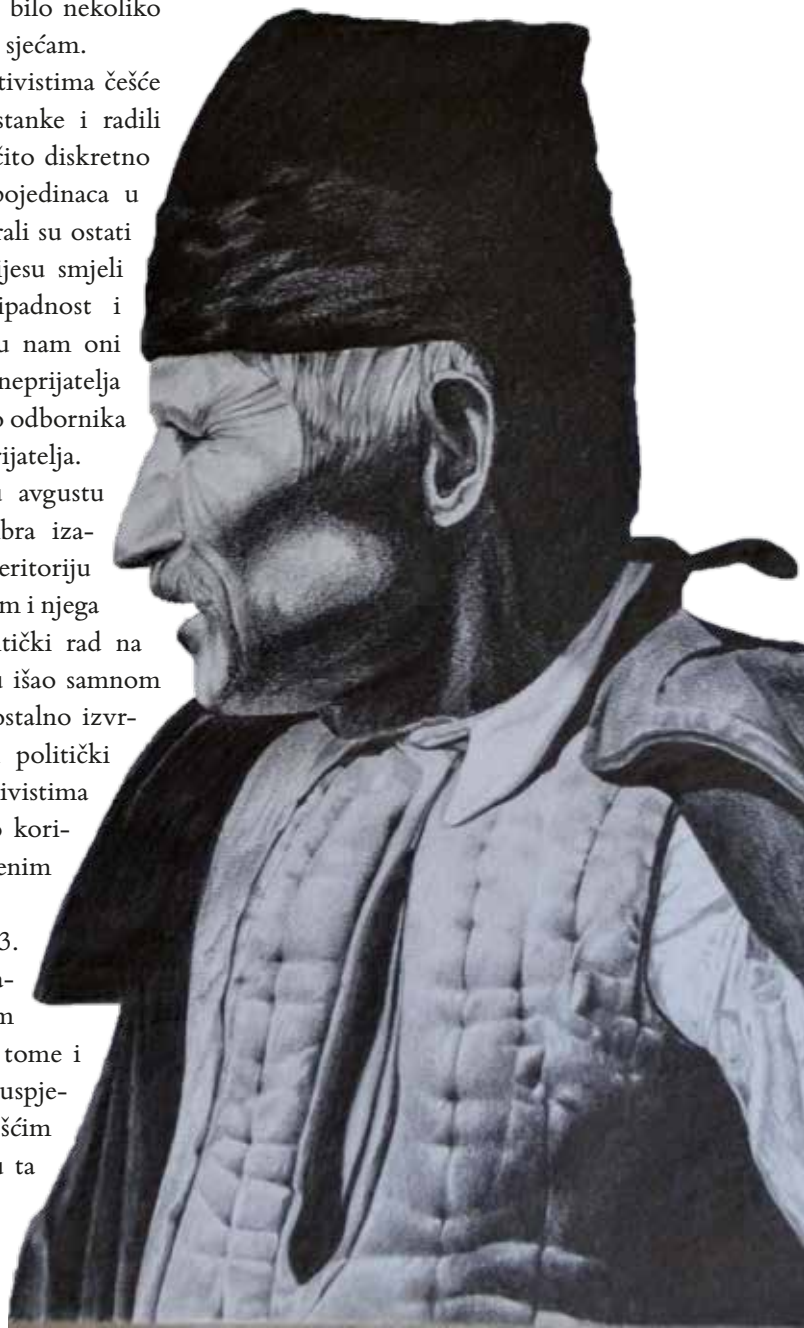
Ja sam sa ilegalnim aktivistima češće održavao pojedinačne sastanke i radili smo konspirativno. Naročito diskretno smo analizirali držanje pojedinaca u selima. Neki aktivisti morali su ostati strogo zakonspirisani i nijesu smjeli javno odavati svoju pripadnost i aktivnost za NOB, jer su nam oni trebali u slučaju napada neprijatelja na sela kada bi se dobar dio odbornika morao skloniti ispred neprijatelja.

Nekako u to doba u avgustu i julu početkom septembra izašao je na oslobođenu teritoriju Muhamed Sokolović pa sam i njega postepeno uvodio u politički rad na terenu te je on u početku išao samnom zajedno, a poslije je samostalno izvršavao pojedine zadatke i politički radio sa odborima i aktivistima gdje se pokazao kao vrlo koristan i dorastao povjerenim zadacima.

U septembru 1943. godine kapitulirala je Italija te je nama političkim radnicima, a zahvaljujući tome i uspjesima naših jedinica i uspjesima Crvene armije češćim dolaskom naših jedinica u ta

sela bilo puno lakše raditi. U oktobru mjesecu naše jedinice oslobađaju Tuzlu i nakon toga se formira Tuzlanski partizanski odred koji je stalno na terenu oko Srebrenika.

Tada i mi sastavljamo spisak mladih ljudi koji bi iz Gračanice trebali da izađu i da stupe u Tuzlanski odred. Najveći dio pozvanih odaziva se i stupa u odred.

Imena tih mladića se ne sjećam više, samo se sjećam da su u ono doba u našim jedinicama oko Srebrenika bili Ferid Osmanbegović, Sejdo i Tajib Sarajlić i da su se isticali kao dobri vojnici te su ubrzo prerasli u komandujućeg kadar. Od tada mi sva sela od Srebrenika do Vranovića, Sladne, Čekanića, Orahovice, Doborovaca i Džakula smatramo oslobođenom teritorijom te na toj teritoriji vršim vlast i mobilizaciju mladića dorašlih za vojsku. U Srebreniku formira se komanda mjesta i za komadanta mjesta postavlja se Mustafa Porobić koji je prije toga na mjesec dana kao domobranski oficir došao iz Doboja na našu oslobođenu teritoriju. Nekako u isto vrijeme kad je došao Porobić došao je i učitelj Pećo Relja iz Skipovca u Srebrenik i on je dobio od rukovodstva NOB zadatke da formira Trebavski partizanski odred i otišao je po tom zadatku na Trebavu. U to doba izašao je na oslobođenu teritoriju Širbegović Meša iz Gračanice i dodijeljen je na rad u komandu mjesta u Srebrenik.

Naše veze sa Gračanicom postaju sve češće i mi šaljemo sve češće poštu u Gračanicu i otuda nam pristiže sve obilnije pomoć u novcu i materijalu. Glavna naša veza ide preko Adema Alića i Adem nekoliko puta dolazi na sastanke sa nama i prima direktive za rad.

U to doba naše jedinice nekoliko puta ulaze i oslobađaju Gračanicu te se i u Gračanicu formira Narodnooslobodilački odbor u kojem su bili koliko se još sjećam Mustafa Ustavdić, Stanko Maksimović, Žarko Anić i drugi.

U decembru 1943. godine dolazi i Velo Šuput iz Srbije na oslobođenu teritoriju i od rukovodstva dobiva zada-

tak da radi kao terenski politički radnik na ovom terenu gdje sam radio i ja, i od tada je naš posao još uspješniji. 15. decembra 1943. godine uhapšen je Adem Alić od strane Nijemaca. On je nama bio poslao neki izvještaj o stanju neprijatelja u Gračanicu. Njegovo pismo uhvatio je Mustafa Ibrić, legionar iz Sladne i predao ga njemačkoj komandi u Gračanicu. Tada je uhapšen i Žarko Antić i Asim Osmanbegović. Žarko je iz zatvora pobjegao i došao u Babunoviće i upućen u Srebrenik, Adem Alić je strijeljan 18. 12. 1943. godine, a Asim Osmanbegović je nakon velikog zlostavljanja i tuče pušten, ali je ostao još neko vrijeme u Gračanicu i u 1944. godini se pridružio jedinicama.

Napominjem da su naše jedinice pri oslobađanju Tuzle oslobodile iz Gestapovskog zatvora i Adema Osmanbegovića, Vehida Begića i Hamida Mazalovića i oni su raspoređeni po zadacima. Nekako u to doba mi smo slušali preko Radio stanice "Slobodna Jugoslavija" da je i Ćazim Osmanbegović brat Ademov prešao na stranu Crvene armije negdje kod Staljingrada, pa su u to doba sva 4 sina Mustafe Osmanbegovića: Adem, Ćazim, Asim i Salih borili se na našoj strani, a protiv Nijemaca. Nakon hapšenja i strijeljanja Ademova bio je uhapšen i Fadil Šabić ali ga je po svoj prilici Nino Laznik oslobodio preko Nijemaca, te je Fadil nakon toga otišao u Zagreb i duže vremena ostao u Zagrebu. Najodgovorniji drug u Gračanicu tada ostaje Emil Zubanović i preko njega tada šaljemo direktive za rad i primamo informacije i sakupljamo pomoć. Sjećam se da je tada češće dolazila pomoć od Rukiba Prohića i Sakiba Džinića. Salih Čekić je tada živio

u Doborovcima i on je po zadatku češće dolazio u Gračanicu i donosio nam informacije o stanju neprijatelja i on je tada bio naš obavještajac te sam ga ja kao takvog i preporučivao svim našim jedinicama koje su prolazile ovim našim selima. On je u Doborovcima imao kafanu i malu trgovinu te je radi nabavke robe češće išao u Gračanicu. Ja nisam dolazio njemu u Doborovce nego bih ga na sastanke pozivao na njegovo imanje Pilipovinu u blizini sela Špionica i tamo se sa njim sastajao te sam radio iz konspirativnih razloga i zato što je Salih mogao kao neotkriven i u toku samih operacija mogao odlaziti i dolaziti iz Gračаницe, radi toga njega nismo birali ni u odbor.

Kako smo formirali opštinski Narodnosolobodilački odbor u Čitluku mi smo preuzeli svu vlast u gore pomenu-tim selima pa je taj odbor preko seoskih i mjesnih Narodnih odbora vršio svu vlast mobilisao omladinu u NOB-u, prikupljao rezerve hrane i odjeće za jedinice i bolnice u Srebreniku i rješavao je manje sudske rasprave. Takav naš politički rad potrajao je sve do aprila 1944. godine tj. do početka veće neprijateljske ofanzive na ovu našu oslobođenu teritoriju.

17. aprila 1944. godine mi terenski politički radnici pozvani smo da se radi velike ofanzive neprijatelja na našu teritoriju, pridružimo Tuzlanskom partizanskom odred u radi sigurnosti. U sastavu odreda napustili smo Srebrenik i povukli se duboko u šume Majevice iznad Srebrenika. Uz nas su bili svi bolesnici koji su bili smješteni u Srebreniku i bližim selima. Mi smo u šumi ostali nekoliko dana i pošto smo ostali bez hrane komadant odreda Omer Gluhčić

je nekoliko puta slao jače patrole u bliža sela da nabave nešto hrane i dobivali smo hranu ali vrlo oskudno tako da smo imali dnevne obroke koji su se sastojali od komadića hljeba, a kasnije od šake zrna ili suhog voća. Mnogi smo jeli mlado bukovo lišće, bolesnici su dobivali nešto više hrane. Nismo se nikud kretali niti smo smjeli ložiti vatru.

Najbliže selo bili su Rašljani u Majevici. Tamo su patrole radi nabavke hrane najčešće išle. Pri jednom takvom dolasku naše patrole u Rašljane, Esesovci su napali našu patrolu i tom prilikom bio je teško ranjen u nogu Ahmet Šiljić zvani Kadija, noga mu je bila prebijena i nije mogao ići. Drugovi su htjeli da ga izvuku, ali on je procjenivši da će svi biti zarobljeni ako njega budu nosili i naredio da se patrola što brže povuče i ponese puškomitraljez, a on je ostao. Kad su došli Esesovci on se ponosno držao i oni su ga ubili, te je tu bio i pokopan. Jako nam je bilo žao druga Kadije jer je to bio vrlo čestit, hrabar i KP odan drug.⁴⁷

47 O smrti Ahmeta Šiljića Kadije postoji više verzija. U službenoj historiji Tuzlanskog partizanskog odreda i sjećanjima njegovih suboraca, Šiljić je poginuo u borbi, odnosno u zasjedi pripadnika 13. SS divizije. "Tih dana je pošla u selo patrola u kojoj su bili Ahmet Šiljić Kadija, Rizo Morankić zvani Trobeg i još jedan borac, da pribavi nešto hrane. Naidu na patrolu esesovaca. Tada je Kadija poginuo, a Rizo je ranjen kroz usta i kao takav uhvaćen i upućen u logor u Zemun" (Rade Perić, *U odred u između prvog i konačnog oslobođenja Tuzle*, —u: Tuzlanski Narodnosolobodilački partizanski odred, Tuzla: Univerzal, 1988, 199); "U tako izuzetno teškoj situaciji, kada je Odred činila samo grupa boraca, upućena je patrola u okolna sela radi nabavke hrane i prikupljanja podataka o neprijatelju. U patroli su bili: Ahmet Šiljić Kadija, Slobodan Jošilović Bođo, Ševket Kunosić i još dvojica boraca. U selu Rašljani patrola je naišla na neprijateljsku zasjedu. Tom prilikom poginuo je Kadija, a Bođo i Ševket su ranjeni i zarobljeni, dok se za sudbinu ostale dvojice ništa ne zna." (Božidar Popović Popac, *Smolučki period*, na istome mjestu kao i prethodni rad, 239.); "Tako je jedna naša patrola stradala naišavši na neprijateljsku zasjedu. Tada je poginuo Ahmed Šiljić Kadija,

Proveli smo još nekoliko dana u šumi, a onda se ponudio Žarko Anić da ode u sela prema Gračanici i da izvidi teren kako bi se odred sa bolesnicima prebacio preko rijeke Tinje u sela bliže Gračanici.

Nakon dva dana on se povratio i obavijestio nas da su ta sela slobodna i da u Gračanici nema neprijateljskih vojnika, mi smo tada napustili Majevičke šume i po noći prešli Tinju ispod Babunovića i razmjestili bolesnike i vojsku po Babunovićima. Međutim, ujutro rano došla je preko Sladne u Babunoviće jedna domobranska jedinica i napala nas i razbila.

Da li su domobrani slučajno došli ili su obaviješteni o našem dolasku još nije objašnjeno. Pri tom napadu poginula je jedna drugarica, koja je pripucala na domobrane. Borci Tuzlanskog odreda bili su iznenađeni i nisu znali odakle ih neprijatelj napada pa su se i oni bez borbe povukli u šume oko Babunovića, Sladne, Kule i Špionice. Odred se naveče prikupio i napustio to područje i povukao se u šume prema Smolući te je poslije uspostavio veze sa našim odbojnikom u Rapatnici Salkanom Kešetovićem koji je pomogao pri formiranju baza i smještaju bolesnika i ranjenika i pomogao pri snabdijevanju hranom. U času domobranskog napada na nas je sam bio u kući

---

a Slobodan Jošilović i Ševket Kunosić su ranjeni i zarobljeni, dok su dvojica drugova nestala” (Ilija Đilas, Na obavještajnim zadacima, na istome mjestu, 246). Muhamed Seid Mašić u svojim memoarima (str. 90) navodi, po kazivanju Arif ef. Hodžića, imama iz Rašljana, da je Šiljić u borbi teško ranjen u noge, te su SS-ovci u selu mobilizirali zapregu i zarobljenog Šiljića povezali ka bolnici u Brčkom. Svjestan da će mu, u slučaju da preživi put, noge biti amputirane, a nije želio takav ostati, on je molio SS-ovce da ga ubiju, a pošto se oni nisu obazirali na to, nastojao ih je isprovocirati uvredama, neprestano im psujući “majku, Boga, Hitlera i sve što mu je padalo na pamet”, te ga je jedan oficir naposljetku ustrijelio iz pištolja.

hodže Sarajlića i upravo sam se presvlačio na brzinu sam istrčao iz kuće i pobjegao u jednu šumu između Sladne i Špionice. Tu sam ostao 6 do 7 dana. Po noći sam silazio u selo Kulu kod Špionice i uzimao nešto hrane pa i to ne svaku noć. Od naših saradnika u Kuli doznao sam o strahovitom terorizmu i pokolju koji su vršili esesovci u našim selima. U Gornjem Srebreniku bilo je sakriveno nekoliko jevrejskih porodica, to su bile majke i žene dr. Ajzenštera i još nekih ljekara, koji su po oslobođenju Tuzle u jesen 1943. godine stupili u naše redove. Ubijeni su tada i neki naši odbojnici, a stari učo Ibrahimović Mehmed čija je kuća bila stalno prihvatilište svih partizana i Ahmet Džanić naš odani prijatelj i aktivista uhvaćeni su i odvedeni u Brčko i tamo strijeljani. U našim selima zavladała je velika žalost i prilično panike radi terora esesovaca.

Ja sam se po dani skrivao u jednoj pećini gdje mi je stalno kapala voda na leđa i noge, a po noći sam izlazio u šumu i spavao na spletenom granju i lišću. Bio sam radi iznenadnog bjekstva vrlo slabo odjeven i bez ikakvog toplog veša i odjeće i bez deke koju sam inače imao. 5. ili 6. maja preko noći je bilo prilično hladno i ja sam u šumi vrlo malo spavao i tek pred zorom sam zaspao i kad sam se probudio vidio sam slanu-mraz oko sebe i osjetio sam da mi zglobovi bride. Naveče sam se spustio u Kulu i tražio starog Huseina Naimkadića koji je bio naš veliki prijatelj i češće je vršio naše kurirske poslove. Želio sam da se pomoću Huseina prebacim na Gradačac i dalje jer sam znao da su neki naši drugovi otišli u tom pravcu.

Huseina nije bilo u selu, jer je otišao u potragu za sinom koji je odvučen

u Brčko. Kako su me zglobovi sve više boljeli jedne noći došao sam u Doborovce do Salibega Čekića koji me je smjestio u svoj stan. Pošto su mi zglobovi sve više oticali i bolili me to sam se preko Salibega obratio našoj partijskoj jedinici u Gračanici i molio ih da mi se ukaže ljebarska pomoć. Pošto dr. nije smjela da dođe u Doborovce drugovi Emil Zubanović i Fadil Šabić su mi poručili da ću po noći biti prevežen u Gračanicu i smješten na tavan kuhinje Fadila Šabića. Dan dva iza toga došao je u po bijela dana fijakerom i u pratnji i puškomitraljezca oficir legije Avdo Dajdžić da mene preveze u Gračanicu. Dajdžić je rekao da je on od partijske jedinice dobio zadatak da me prebaci u Gračanicu na što sam mu ja rekao da ne idem po dani jer bi to značilo moja predaja neprijatelju. On se izgovorao da nije smio doći po noći radi ustaških nastrojelih legionara koji drže zasjede na Bukvi.

Istina je da je tih dana nakon našeg povlačenja iz sela oko Gračanice, jedan dio legionara koji su bili ustaški nastrojeni a naročito u Sladnoj i Sokolu—digli glavu i javno prijetili našim odborcima i saradnicima i neke su naše odbornike tukli kao Alagu Sarajlića pa čak i ubili hodžu Sarajlića iz Babunovića predsjednika našeg odbora i rukovodioca omladine Izudina Koprića iz Rapatnice.

Ja sam Dajdžiću rekao da neću da idem u Gračanicu i dugo smo se svađali i na koncu je rekao da ja moram ići jer on neće da se žrtvuje pošto on ima svoju djecu. Tada se Salihbeg korektno držao i nije ništa rekao samo je bio uzbuđen. Kasnije je njegova žena Fehima rekla da je toga jutra bio kod njih Abazbeg Gradašćević iz Gradačca isto tako naš saradnik i

da je Salihbegu rekao da su esesovci još u Srnicama. Salihbeg je vidio da ja neću da se predam, izašao iz sobe i kako njegova žena priča bio strašno zabrinut i hvatao se za glavu i tada je rekao Fehimi da će im sve izgorjeti pošto ja neću da idem i da se predam i da je Dajdžić sve upropastio i da će on nastradati radi mene.

Na naređenje Dajdžića ja sam sjeo u fijaker i došao u Gračanicu gdje me je Dajdžić predao Safetu Brankoviću ondašnjem kotarskom prestoniku. Safet je bio naš saradnik i sam je poslije izašao na oslobođenu teritoriju. Safet me je pustio kući da se liječim ali me je molio da se negdje sklonim iz Gračanice. To je bilo 10. maja 1944. godine. Doktorica me je pregledala i uputila na liječenje u Tuzlu i tamo sam ponovo pregledan i dobio sam lijekove. Međutim, u Tuzli na prijavu domobranskog narednika Mustafe Ibrića iz Sladne (istog onog koji je prijavio Adema Alića Nijemcima) saradnika gestapoa uhapsio me je gestapo i jednu noć sam prenoćio u njihovoj kancelariji. Na molbu mog punca Mehmedbega Zaimovića ondašnji Župan iz Doboja Avdo Ferizbegović intervenisao je kod njemačkog komadanta i gestapo me je pustio. Ferizbegović je bio partizanski simpatizer a protivnik ustaša i ustaše su ga uskoro poslije toga u po bijela dana ubili na ulici u Doboju. Kad sam pušten iz Gestapoa otišao sam u Zagreb i preko veza profesora Veterinarskog fakulteta Rapića smješten sam u bolnicu i liječen od upale zglobova. Tada sam preko profesora Rapića stupio u vezu sa našim pokretom i skupljao neke informacije i priloge za pokret.

U bolnici sam upoznao neke domo-

branske oficire i upoznao ih sa našim pokretom i nagovarao ih da se u povoljnim prilikama priključe našim jedinicama pa je tako domobranski oficir inače pravnik iz Sarajeva Ibrahim Kamenica preko veza koje sam dobio od Rapića prešao u naše jedinice. Kad sam malo izdravio izašao sam iz bolnice i još neko vrijeme boravio u Zagrebu. Tih dana dok sam boravio u Zagrebu načelnik Zagreba i profesor Univerziteta dr. Ivo Krbek prešao je na oslobođenu teritoriju i postojala je želja i kod drugih uglednijih ljudi u Zagrebu da se priključe partizanima.

Ja sam tada nagovarao zagrebačkog muftiju Ismeta Muftića da i on pređe u partizane pošto bi to bio veliki udarac za ustašku javnost. On je bio pristao i ja sam preko profesora Rapića i rukovodstva NOB u Zagrebu dobio saglasnost za to i trebao je Muftija uskoro da bude prebačen na oslobođenu teritoriju, međutim se razbolio i odgodio se izlazak u partizane.⁴⁸ Pošto su me jednog dana ustaški agenti tražili kod kuće gdje sam stanovao ja sam odmah tu veče napustio Zagreb i dobio veze od Rapića da se priključim Pokupskoj diviziji u blizini Siska, međutim to nije bilo moguće radi pojačanih straža feldžandara te sam preko jednog veterinara iz Siska došao do Sunje, a zatim Slavenskog Broda.

U Slavanskom Bordu doznao sam da se naše jedinice nalaze u Derventi i ja sam onda došao u Derventu i prijavio se

našim jedinicama.

Pred neprijateljskom ofanzivom na Derventu mi smo se povukli u Prnjavor, a odatle sa 28. slavonskom divizijom preko Kulaša, Tešnja, Crnog Vrh i rijeke Bosne došao sam u Tuzlu.

Tuzla je bila tada oslobođena (septembra 1944. godine). Ja sam se tada prijavio sekretaru partijskog komiteta u Tuzli i drugu Svetoliku Gospić-Brki i ispričao mu sve što se samnom desilo od početka neprijateljske ofanzive te mog zarobljavanja i do ponovnog nastupanja u naše jedinice (8. 9 1944. godine).

Tada sam pozvan pred partijsku komisiju u kojoj je bio drug Brko i ponovno sve ispričao što je bilo sa mnom. Brko je rekao da nisam smio dozvoliti zarobljavanje nego da sam se trebao ubiti. Tada sam isključen iz partije i naredeno mi je da se javim našem vojnom štabu u Tuzli, to sam i učinio i javio se drugu Rudolfu Petovaru i ispričao mu ponovo zašto sam upućen u jedinicu.

On mi je dao uputu da se javim štabu 27. divizije i tamo sam se javio načelniku štaba podpukovniku Velji Iliću i ostao sam pri štabu te divizije kao veterinarski oficir. S tom divizijom sam otišao iz Tuzle preko Vlasenice u Rogaticu i dalje sam bio s tom divizijom do marta 1945. godine kad sam postavljen za upravnika veterinarske bolnice III Korpusa u Tuzli. Na jesen sam pozvan u štab 6. armije i bio sam pomoćnik načelnika za veterinu te Armije sve do demobilizacije 15. 5. 1947. godine kad sam demobilisan sa zadatkom da osnujem i formiram srednju veterinarsku školu u Sarajevu i bio sam direktor te škole do decembra 1947. godine kad sam po molbi razriješen te dužnosti i pre-

48 Ismet ef. Muftić (1876.-1945.), rodnom iz Žepča, svršeničnik šerijatske sudačke škole i prva ličnost vjerskog i kulturnog života muslimana grada Zagreba. Odmah po završetku rata izveden je pred komunistički vojni sud, osuđen na smrt, te javno obješen, ispred Zagrebačke džamije (*Tko je tko u NDH*, 284-285).

mješten u Gračanicu za veterinara, zatim sam 1949. godine po potrebi službe premješten u Bijeljinu gdje sam bio do marta 1953. godine, zatim sam po molbi došao u Tuzlu tu sam ostao 3 mjeseca i opet sam došao u Gračanicu u junu 1953. godine i od tada do danas sam stalno na dužnosti u Gračanicu.

Prilikom neprijateljske ofanzive (u aprilu 1944. godine) na oslobođenu teritoriju na kojoj smo mi radili i ostali politički radnici tom prilikom povukli su se samnom u Majevicu i posle našeg razbijanja u selo Babunovići ne znam šta je sa njima bilo pa bi o tome mogli dati izjave drugovi Muhamed Sokolović i Velo Šuput.

Poznato mi je da su nakon te ofanzive mnogi legionari postali aktivni u borbi protiv partizana, neki oficiri legije i naši simpatizeri u gradu koji su obuzdali ispade legije prema partizanima i narodu izašli su na oslobođenu teritoriju pa su tako tokom 1944. godine i 1945. godine na oslobođenu teritoriju izašli Sejdo Đulić komadant legije, Fadil Šabić, Osman Fazlić, Safet Branković i još mnogi drugi. Sekretar partijske jedinice u Gračanicu Emil Zubanović također je izašao na oslobođenu teritoriju i stupio u naše jedinice i kao borac poginuo. Tako koliko ja znam posle Emilova izlaska na oslobođenu teritoriju nije u Gračanicu postojala partijska jedinica niti neki orga-

nizovan rad za NOB.⁴⁹

Pojedini izolovani naši aktivisti radili su nešto i po potrebi izvršavali neke zadatke ali od njih niko nije imao samoinicijative da u tom radu da više poleta i organizacije.

U to doba jesen 1944. godine do potpunog oslobođenja zemlje (neprijatelji i njegovi saradnici izvršili su mnogo ubistava i vršili su češća zlostavljanja naših saradnika simpatizera. Ja o tome ne znam mnogo pa bi o tom periodu trebalo još pokupiti izjava od živih drugova kao Hasiba Ejubovića, Mustafe Ustavdića, Muhameda Sulejmanovića, te eventualno Ševke Mujačića koji je bio u Doborovcima kada su četnici vršili teror i ubistva nekih naših simpatizera. Vjerovatno bi Muhamed Huskanović znao koješta o zločinima legije na području Sladne, Doborovaca i Sokola, a Asim Osmanbegović i Fadila Čaušević o tim zločinima u Gračanicu.

Ova moja sjećanja su nepotpuna i može biti da sam se i ogriješio o kojega druga ili drugaricu koje nisam pomenuo u ovim svojim podacima, a uvjeren sam da ih ima koji su prema svojim mogućnostima pružali pomoć Narodnooslobodilačkoj borbi i omogućili pobjedu naše pravedne borbe i oslobođenja naše zemlje od okupatora i njegovih saradnika, pa neka mi zato oprostite.

---

49 Opširnije: Omer Hamzić, *Prva organizacija KPJ i njeno antifašističko djelovanje u toku Drugog svjetskog rata- od osnivanja u proljeće 1941. do raspuštanja, u jesen 1944. godine.* Gračanički glasnik, XII/24, 2007., 56–78